

Széchenyi István Egyetem

Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Az insurrectio a magyar törvényhozásban

Adalékok az 1809-es fejér megyei felkelés történetéből

Készítette: Keserű Barna Arnold

Konzulens: Dr. Bóka Zsolt

Győr

2008

Tartalomjegyzék

Előszó	4
I. RÉSZ Az insurrectio jogi szabályozása 1222-től 1808-ig	5
1. <i>A nemesi felkelés fogalma és alapjai az Árpád-házi királyok alatt</i>	5
2. <i>A nemesi felkelés szabályozása az Anjou- és vegyes házi királyok korában</i>	6
3. <i>Az insurrectio Mátyástól II. Lajosig</i>	8
4. <i>A nemesi felkelés törvényei a mohácsi véstől a tizenöt éves háborúig</i>	10
5. <i>Az insurrectio a tizenöt éves háborútól a Rákóczi-szabadságharcig</i>	16
6. <i>A nemesi felkelés helyzete a Habsburg abszolutizmus idején</i>	18
7. <i>Az insurrectiók a napóleoni háborúk alatt</i>	20
8. <i>Az 1808:2. tc. az általános felkelésről és az 1808:3. tc. a hadi szemlérről</i>	23
II. RÉSZ Az 1809. évi nemesi felkelés és Fejér vármegye	28
1. <i>A felkelés elrendelése és a csapatok kiállítása</i>	28
2. <i>A győri csata</i>	32
3. <i>A szabados lovasság</i>	34
4. <i>A móri rekvizíció története</i>	36
5. <i>A csalók és a hősök</i>	37
6. <i>A felkelés feloszlata</i>	39
Zárszó	41
Irodalomjegyzék	42
Függelék	44

Kövesd példájokat vitéz eleidnek,
Tüköri legyenek azok tetteidnek
A vitézségekben;
Majd dicső lelkeik lebegnek melletted
Diadalmi erőt hintenek körülötted
Mars vérmezejében.

*(Dukai Takács Judit: Barátomhoz, ki 1809-
ben a nemes sereggel táborba indúlt)*

Előszó

A magyar nemesi felkelés Jókai szavaival élve, „a legjobban elrágalmazott név a magyar történetben. Megverve ellenség vérontó vasától, királyi haragnak aranypálcájától, saját nemzetének gúnykorbácsától. Lerongyolva, lepiszkolva, kinevetve; a csatadombon hagyva, nem mint tisztességes halott, akit, ha atyafiai el nem temetnek, eltemeti vadállat, vadmadár; hanem mint madárijesztő váz, ott feledve a tarló közepén, s szélre, viharra, esőre bízva, hogy tépje szét, mállassa el, míg magától széthull.”

A nemesi felkelésről sokáig ez a kép élt a magyar köztudatban. Ezért elsősorban – s ezt majd később részletezzük – az akkori politika és a bécsi udvar volt felelős. Ezen a nézeten kíván változtatni ez a tanulmány. A cél, hogy reális képet kapjunk az insurrectióról és az azt körülvevő félreértéseket eloszlassuk. Ezt két módon tesszük meg. A dolgozat első felében a nemesi felkelést szabályozó törvények mentém vizsgálódunk, melyeket az Aranybullától egészen e hadi intézmény csúcspontjáig, 1809-ig áttekintünk. Az értekezés második részében pedig levéltári források alapján ismerkedünk meg az 1809-es felkeléssel, különösen Fejér megye szempontjából. Betekintést nyerhetünk a szervezés nehézségeibe, hátterébe, érdekességeibe. Ezúton talán az olvasó is közelebb kerülhet a kor felkelőihez és életükhöz. A megyei események kutatását személyes érzelmek motiválták, székesfehérvári lakosként kíváncsisággal töltött el a város és a megye részvétele az utolsó napoleoni háborúban.

A tanulmány az utolsó nemesi felkelés 200. évfordulójának alkalmából született, emléket állít a régmúlt hőseinek.

Külön köszönet illeti a Fejér megyei Levéltár munkatársait, akik fáradságot nem kímélve támogatták a dolgozat elkészítését. Segítségük nélkül ez a munka nem készülhetett volna el.

Keserű Barna Arnold

I. RÉSZ Az insurrectio jogi szabályozása 1222-től 1808-ig

1. A nemesi felkelés fogalma és alapjai az Árpád-házi királyok alatt

1.1. A magyar hadi intézmény legrégebbi korában a honvédelem személyes kötelezettség volt. Werbőczy szerint ez a személyes kötelezettség már a hunoknál is létezett. Veszély esetén, ha szükség volt a kardforgató férfiak hadba szállására, véres kardot vagy vérbe mártott tört vittek körbe az egész országban a következő hirdető szavakkal: „Istennek szava, és az egész közönséges parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel vagy a mint teheti, a közönség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen”.¹

A nemesi felkelés kifejezésben a „nemesi” jelző csak az intézmény eredetére utal. Kezdetben csak az adómentesség fejében, személyesen hadba szálló nemeseket jelentette, de hamar kibővült a jelentése. Magában foglalta az általános és portális, vagyis részleges felkelést, s vonatkozott a kollektív nemesi kiváltságokkal rendelkező kerületekre és a városokra. A felkelés nem maradt a nemesi réteg sajátja, ugyanis a részleges felkelés tömegesen érintette a nemteleneket is. Így amikor nemesi felkelésről beszélünk, nem csupán a nemesek személyes kötelezettségéről van szó, s a tanulmány is ezt szem előtt tartva vizsgálódik.

1.2. A nemesi felkelés – latinul *insurrectio*² vagy *exercitus generalis*³ – első ízben az Aranybullában nyert törvényi szabályozást, és mindössze két rendelkezést tartalmazott. Eszerint, ha az ellenség betörne az országba, mindenki köteles a haza védelmére hadba vonulni. Amennyiben viszont a király az országon kívül akart hadakozni, a nemesség nem volt köteles a saját költségén vele menni, ilyenkor a kiadásokat az uralkodó állta.⁴ Ez az alapelv a nemesi felkelés létezésének végéig megmaradt.

1.3. Az aranybulla 1231-es megerősítése ezt az elvet annyiban leszűkítette, hogy idegen földre csupán az ispánok, a zsoldosok, a várjobbágyok és azok voltak kötelesek menni, akiket a tisztségük erre kötelezett, illetve azok, akiknek nagyobb birtokadományokat adott a királyi udvar.

¹KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN – MÁRKUS DEZSŐ: *Werbőczy István hármaskönyve*, Bp., 1897, Franklin-Társulat, /Magyar Törvénytár 1000-1895/ I. rész 3. cím 2-5. §.

²Az *insurgo*, *insurgere*, *insurrexi*, *insurrectus* (felemelkedik, felkel, fellázad) igéből származik.

³Általános hadsereggént fordítható. *Exercitus* (hadsereg) és *generalis* (általános) szavakból.

⁴1222:7. t[örvény]c[ikk].

2. A nemesi felkelés szabályozása az Anjou- és vegyes házi királyok korában

2.1. Az Anjou uralkodóink alatt a magyar hadszervezet banderiális¹ alapokra helyeződött, melyet Luxemburgi Zsigmond 1433. és 1435. évi dekrétumai tettek teljessé. Ezek értelmében a király köteles volt ezer lovasból álló bandériumot a saját költségén tartani, háború idején pedig újabb csapatokat kellett kiállítania. A vármegyei bandériumokat a nemesek által jobbágyaik száma arányában felszerelt fegyveresek adták, ez volt az úgy nevezett telekkatonaság.² Ezeknek a katonáknak a hadba vonulása jelentette a részleges felkelést. Ettől kezdve a magyar hadrendszer vertikálisan tagolttá vált. Első védvonalként szolgáltak a királyi bandériumok, ha az ellenséggel szemben kevésnek bizonyultak, felállították a telekkatonaságot, s csupán legvégső esetben került sor a nemesek hadba vonulására, azaz általános felkelésre. Ennek az átvezetésnek az alapvető oka az volt, hogy a XIV. század végére a köznemesség harckészsége csökkent, a felkelő seregek korszerűtlenné váltak. Ezt Zsigmond már az 1397. évi országgyűlésen elismerte, és csak nagy veszély esetén számított az insurrectióra.³ Ebben az évben terjesztették ki a nádor jogkörét a felkelés irányítására, mely ezután mindvégig őt illette meg.

A törvény alapján harminchárom jobbágytelek után egy lovas kellett kiállítani.⁴ A kevés jobbágytelekkel bíró nemesek személyesen vonultak hadba. Az osztatlan állapotban, azaz egy házban élő nemes testvérek közül elegendő volt csupán az egyiknek fegyvert fognia.⁵

2.2. 1439-ben Habsburg Albert is rendelkezett az insurrectióról. A régi szabadságra hivatkozva, a felkelők e törvény szerint sem mehettek akaratuk ellenére az országhatárokon kívül. Kiemelte viszont a jogszabály, hogy a nemesség csak akkor hívható hadba, ha már a zsoldos katonák képtelenek ellenállni az ellenségnek. A preambulum felhívta a figyelmet arra is, hogy a királynak kellett a katonák zsoldjáról gondoskodnia.⁶

2.3. V. László 1454-ben szintén szabályozta a nemesi felkelés intézményét. Elsősorban a katonák kiállításának módjára helyezte a hangsúlyt. Eszerint száz porta után négy tegez lovast és két tegezszel, pajzzsal, kopjával ellátott gyalogost kellett kiállítani. Ez a zsigmondi szabályokhoz képest szigorúbb, hiszen nála száz telekre csupán három lovas jutott. Az egytel-

¹Az olasz bandero-, bandiera szóból ered, ami zászlót jelent. Meg kell jegyeznünk, hogy a banderiális hadszervezetet nem elrendelték, hanem szokásszerűen fejlődött ki.

²Latinul portalis milita, nevét onnan kapta, hogy a fegyveresek számának meghatározásánál a jobbágytelkek (porták) számát vették figyelembe. Az ő hadba szállásuk jelentette a portális, azaz részleges felkelést. Sem a törvény, sem későbbi forrás a telekkatonaság kifejezést nem használja, ez a történeti szóalkotás terméke.

³ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány és jogtörténet*, Bp., 1946, Politzer Zsigmond és fia, p. 152-155.

⁴1435:(I.) 2. tc.

⁵1435:(I.) 3. és 4. tc.

⁶1439:3. tc.

kes nemesek¹ külön, vagy uraikkal vonultak hadba. Gyermekes és árvák helyett harcosokat kellett küldeni.² Minden vármegyében a nemesség köteles volt választani annyi megbízható, becsületes embert, ahány szolgabíró abban a vármegyében volt. Ők az eskütétel után a szolgabírókkal együtt összeírták a jobbágykapukat, s meghatározták a kiállítandó katonák számát.³ A nemesek ezután választottak egy alkalmas embert, aki vezette a vármegyei felkelő sereget, s kellő időben a hadsereg főparancsnokához csatlakozott. Azt, hogy kinek hogy kinek milyen módon kellett hadba vonulnia, és hogy ez alól kik mentesültek, szintén a választott férfiak írták össze.

Az uralkodó törvényben rendelte el, hogy az ország összes mágnása, bárója, katonája, nemese és előkelője személyesen menjen hadba.⁴ Az előkelő nemesek házában maradhatott egy nemes tisztartóul, csakúgy, mint Zsigmond törvényei szerint, de ebben az esetben helyette katonát is kellett küldeni.⁵ Az egy házban élő nemes fiúgyermekre és testvérekre vonatkozó szabályok változatlanok maradtak.⁶ Azok a jobbágyok, akiknek uruk másik vármegyében élt, vele mehettek hadba, s ez a nemes is beállhatott az ő ura zászlaja alá.⁷

A törvény kimondta, hogy mind az előkelőbb, mind az alávalóbb a hadjárat teljes tartalma alatt a maga költségén köteles utazni.⁸

Akik ezeket a törvényeket nem tartották be, pénzbüntetésre számíthattak, és ha azt sem teljesítették, birtokaikkal feleltek érte.⁹ A seregből elszökdősek, ha nemesek, birtokaikat veszítették, ha nem nemesek, főben járó büntetést kaptak.¹⁰

Az *insurrectio* ilyen részletes és a korábbi szokásoktól eltérő, az előkelőbbek és alacsonyabb rendűek szabadságával ellenkező szabályozása nem véletlen. Mint ahogyan a 14. törvénycikk szövegéből ki is tűnik, az országban érzékelhető volt a török szultán hatalmas hadi előkészülete, s ez indokolta a rendkívüli törvényalkotást. De a király egyben ígéretet is tett, hogy ezután ilyen szokatlan rendelkezéseket nem fognak hozni és mindig megmaradnak az ország régi szokásai mellett.¹¹

¹Az egytelkes vagy kuriális nemes olyan nemes, akinek nem volt jobbágya. Birtokuk egyetlen telekből állt, s azon paraszt módjára gazdálkodtak. Ők tették ki a magyar nemesség kétharmadát.

²1454:4. tc.

³Ezek a választott személyek képezik a későbbi *insurrectio*s bizottságok előzményeit.

⁴1454:5. tc.

⁵1454:6. tc.

⁶Vö. 1435:4. tc.

⁷1454:7. tc.

⁸1454:8. tc.

⁹1454:11. tc.

¹⁰1454:13 tc. vö. 1435:(I.) 7. tc.

¹¹1454:14 tc.

3. Az *insurrectio* Mátyástól II. Lajosig

3.1. Mátyás idején a vertikális tagolás szintjei némileg átalakultak. Az 1458-as törvényei szerint, ha a király serege képtelen volt ellenállni, akkor második védvonalként kötelesek voltak csapataikkal hadba szállni a főpapok, a bárók és az egyéb egyházi méltóságok. Végül, ha ők is kevésnek bizonyultak, akkor fogott fegyvert az ország összes nemese és birtokosa.¹ Mint fentebb láthattuk, a zsigmondi hadi struktúra második lépcsőjén a telekkatonaság állt. Ott a csapatok kiállításában minden nemes részt vett, Mátyásnál azonban ez már nem az össznemesség feladata, hanem a magas rangú, nagy vagyonú főuraké. Ez a különbség azonban hamarosan megszűnt, s Mátyás visszatért Zsigmond törvényeihez.²

Mátyás 1474-ben egy évig, 1478-ban öt évig garantálta, hogy nem hirdet *insurrectiót*, hacsak a német-római vagy török császár, a cseh vagy lengyel király és az oláh basa törne az országra, mert akkor a régi szokás szerint hadba kellett vonulni.³ Így a nemesség hazavédelmi feladatköre lehetővé tette a fekete sereg számára az offenzívákat, s a király gyakorlatilag egy támadó és egy védekező milíciával is rendelkezett.

3.2. II. Ulászló törvényeiben az *insurrectióra* vonatkozóan újítást nem találunk. Megerősítette a nemesei szabadságból fakadóan, hogy az országhatáron túl csak azoknak kellett hadba vonulniuk, akik királyi tisztek voltak vagy zsoldot kaptak. Betörő csapatok esetén természetesen utolsó mentsvárként hadba kellett szállniuk.⁴ A telek-katonaságra vonatkozóan némi számbéli eltérés mutatkozott, ugyanis harminchat porta után egy jól felfegyverzett lovast kellett kiállítani, a déli megyékben viszont már huszonnégy telek után kellett huszárt állítani.⁵ A katonák összeírására vonatkozó szabályok megegyeztek V. László rendelkezéseivel.⁶ A telkekről kiállított bandériumok, melyeket a védelem céljából állítottak fel, kötelesek voltak az ország határain túl is hadakozni.⁷ A király ezeknek a csapatoknak már az állandó készenlétben tartását is elrendelte, s Szent Márton napjáig⁸ örökös hűtlenség terhe mellett minden vármegyében fel kellett készíteni a kiállított katonákat.⁹

3.3. A II. Lajos által kiadott 1518:(bácsi) I. törvénycikk preambulumban érdekes kritikát találunk. Eszerint voltak ugyan intézkedések és törvények az ország védelmét és jólétét illetően, de mivel ezeket senki tartotta be, a végvárrendszer összeomlott, számtalan ember

¹1458:2. tc.

²1471:7. tc. vö. 1435:(I.) 2-4. tc. és 1435:(I.) 7. tc.

³1474:4. tc. és 1478:3. tc.

⁴1492:18. és 19. tc.

⁵1498:15. és 26. tc., vö. 1454:4. tc.

⁶Vö. 1454:4. tc.

⁷1498:17. tc.

⁸November 11.

⁹1498:18. tc.

meghalt s lényegét tekintve az ország védelme dugába dőlt. Ezért mindenki közös megegyezése szükségessé vált, hogy a korábban tett határozatok szilárdan és állandóan érvényesülhessenek.

1523-ban a fenyegető török veszély miatt rendkívül súlyossá vált a katonaaállítás terhe. Minden nemesnek tíz jobbágytelek után egy felszerelt lovast kellett kiállítania, illetve az északi megyékben helyettük puskás gyalogosokat.¹ Mint fentebb már volt róla szó, Zsigmond uralkodása alatt még csak harminchárom jobbágytelekre jutott egy lovas, s alig száz év alatt ez a teher a háromszorosára nőtt. Az egy házban élő testvérek, illetve apák és fiú közül, a régi szokás szerint, csak az egyiküknek kellett hadba vonulnia.² A felkelő nemesek nem kocsin, mint ahogy azt többen megszokták, hanem lovon, vagy gyalogosan voltak kötelesek kivonulni.³ Azok pedig, akiket a király hadba hívott és ennek nem engedelmeskedtek, büntetésre számíthattak. Eltekintve a betegektől és az aggastyánoktól, de maguk helyett nekik is katonát kellett küldeniük.⁴

Az augusztus elejei 1526:9. törvénycikk arra utasította a bárókat és főpapokat, hogy nagyobb előkészületeket tegyenek a háború terheinek viselésében, és személyesen vonuljanak hadba a nemességgel, vagyis II. Lajos általános nemesi felkelést hirdetett. Sőt, a következő törvénycikk odáig ment, hogy végszükség esetén a jobbágyokat is fejenként fel kellett fegyverezni.⁵

Az ország nemesei, főpapjai és bárói szakadatlanul a háborús készülődésre voltak rászorítva, a szokottnál is nagyobb létszámú katonát kellett kiállítaniuk.⁶ II. Lajos hiába próbált segítséget kérni más keresztény uralkodóktól,⁷ és hiába próbálta a végvári katonák harci szellemét azzal emelni, hogy az elesett végvárak kapitányait megbüntette.⁸ A magyar haderő mintegy 25 ezer fős volt, parancsnokuk Tomori Pál és Szapolyai György. Augusztus 29-én, a Mohács alatti síkon Magyarország nem kerülhette el a vereséget, mely aztán évszázadokra meghatározta hazánk sorsát.

De mi okozta a vereséget? Több tényező is szerepet játszott benne, de dolgozatunk szempontjából a nemesi felkelés helyzete a releváns. Egyértelművé vált, hogy az insurrectio sem technikailag, sem a képzettség, sem pedig a tapasztalat terén nem tudta felvenni a versenyt a korszak legkiemelkedőbb harcosaival, a janicsárokkal. A magyar haderőben csak a

¹1523:19. tc.

²1523:20. tc., vö. 1435:(I.) 3. és 4. tc.

³1523:20. tc.

⁴1523:41. tc.

⁵1526:10. tc.

⁶1526:11. tc.

⁷1526:14. tc.

⁸1526:15. tc.

zsoldosok és a királyi bandériumok voltak ütőképes egységek, de még nekik sem volt esélyük a törökök ellen, már csak a több mint kétszeres túlerő miatt sem. Így kénytelenek voltak megfutamodni, s ezt csak a Duna irányába tehették, ahol sokan a mocsárba fulladtak.

A súlyos csatavesztés eredménye, hogy 15 ezer ember elesett, köztük a király, hét főpap, öt püspök és tizenhat zászlósúr. Fejetlenné vált az ország, a vezető réteg szinte teljesen eltűnt, s ez okozta az igazán nagy problémát, nem a területi veszteség. A további védekezés megszervezése így gyakorlatilag lehetetlenné vált.¹

4. A nemesi felkelés törvényei a mohácsi vésztől a tizenöt éves háborúig

4.1. A mohácsi vész után az első, és sokáig az egyetlen hadseregről rendelkező törvény az 1528:1. törvénycikk volt, amely jószágvesztés terhe mellett minden nemeset és jobbágyot harci készenlétre intett, hogy szükség esetén azonnal hadra foghatóak legyenek.

1529-ben a Székesfehérváron tartott országgyűlésen a rendek a rákosi végzésre² hivatkozva Szapolyai Jánost választották magyar királlyá, mely ellentétben állt az 1506-ban kötött Habsburg-Jagelló házassági szerződéssel. Annak értelmében ugyanis I. Ferdinándot illette volna a trón. Ilyen közjogi helyzet s ország kettészakadása után első ízben az 1537-ben, majd 1538-ban szabályozták a nemesi insurrectio kérdését, noha a korábbi évszázadokhoz mérten is igen szükségzavúan. Előtérbe került az állandó készenlét, ami egyrészt a I. Ferdinánd és Szapolyai János közti ellentéttel, másrészt az agresszív török hódításokkal magyarázható.³ A részvételt illetően úgy rendelkezett a jogszabály, hogy minden nemesnek személyesen és jobbágynak egyötöd részével kellett hadba vonulnia.⁴ A sereg összehívására minden egyes szolgabíróhoz küldtek egy arra alkalmas embert, akivel a szolgabíró kihirdette és összetobozta a csapatokat.⁵ Ezen rendelkezésekben ki is merült a szabályozás.

A következő jogalkotás 1542-ben a besztercebányai országgyűlésen született, az első Habsburg-török háború közepén. Ebben a nemesi felkelést a király személyéhez fűzték, ugyanis a főpapoknak, a báróknak és a birtokosoknak akkor kellett személyesen hadba vonulniuk, ha a király is személyesen részt vett a hadjáratban. Minden húsz jobbágy után egy kielégítően felfegyverzett lovast is magukkal kellett vinniük.⁶ Az egytelkes nemesek is személye-

¹Bővebben lásd: PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): *Magyarország története 1526-1686*, 1. köt., 2. kiad., Bp., 1987, Akadémiai kiadó, p. 149-150.

²Mely 1505-ben, a rákosi országgyűlésen kimondta, hogy II. Lajos halála után magyar királyt választanak.

³1537:14. tc. vö. 1454:11. tc. és 1498:18. tc.

⁴1538:4. tc.

⁵1538:5. tc.

⁶1542:32. tc.

sen tartoztak hadakozni, vagyontól függően lovon vagy gyalogosan.¹ Továbbra is változatlan maradt az agg vagy beteg nemesekre, az egyházban élő testvérekre és a másoknak szolgáló nemesekre vonatkozó szabályozás.²

1543-ban a nemesek jószágai után kötelezően fizetendő segélyt szavaztak meg, azaz hadiadót, melyből az uraknak száz jobbágy után négy könnyű fegyverzetű lovast kellett fenntartaniuk, emellett saját költségükön még kettőt illetve tíz jobbágyonként két puskás gyalogost, s velük együtt személyesen kellett hadba vonulniuk.³ Az egytelkes nemesek öt udvarhely után egy lovast állítottak ki.⁴

Az 1545-ös országgyűlésen kelt törvénycikkek előbeszédében hírül adták, hogy a császár és tartományai az ország megvédelmezése céljából hadjáratot indítanak még abban az esztendőben, s a magyaroktól sok segítséget várnak. Ez serkentőleg hatott a jogalkotásra is, így igen nagy számban születtek törvények a nemesi felkelést illetően. Minden nemesnek tíz jobbágy után egy lovast kellett állítania (az összeírásba a zselléreket nem számították bele), akiknek nem volt ennyi jobbágyuk, a régi szokás szerint együttesen állítottak ki lovasokat. Súlyosan szankcionálták azt, ha valaki más szolgáját állította ki vagy a magáét másnak kölcsönözte, ugyanis ennek büntetése fővesztés volt.⁵ Azok a nemesek, akiknek birtokai a hódoltság területén feküdtek és török kéz alá kerültek, annak ellenére, hogy kaptak-e azóta földet vagy sem, személyesen tartoztak hadba menni.⁶ Uradalmuk visszaszerzése nyilván erős motiváció volt számukra. Az osztozatlan fivérekre és egytelkes nemesekre vonatkozóan a korábbi törvényeket erősítették meg.⁷

1546-ban és 1547-ben egy-egy törvénycikkben a személyes felkelés kötelezettségét újították meg. Eszerint minden nemes köteles volt fegyvert ragadni s minden száz jobbágy után kiállított három lovassal megvédeni az országot. Megfigyelhető a kiállítandó katonák számának csökkenése az 1543-as és 1545-ös szabályokhoz képest. Ennek külpolitikai okai voltak. A törökök keleten is háborút viseltek, ami Magyarország szerencséjére sok erejét vonta el Szulejmán hadainak, s 1547-ben békét is kötött I. Ferdinánddal és V. Károllyal. Nyert az ország egy kis időt, hogy a védelmét megszervezhesse.

Némi szünet után, 1552-ben születtek az insurrectióval kapcsolatos újabb törvények. Szokásos módon törvénycikkbe foglalták, általános elvként, hogy az ország minden nemes

¹1542:33. tc.

²1542:42. tc. vö. 1523:41. tc., 1542:43. tc. vö. 1435:(I.) 4. tc., 1542:44. tc. vö. 1454:6. tc.

³1543:11., 12. tc.

⁴1543:14. tc.

⁵1545:5- 8. tc.

⁶1545:18. tc.

⁷1545:19. tc. vö. 1435:(I.) 4. tc., 1545:21. tc. vö. 1435:(I.) 3. tc.

személyesen is hadba köteles szállni I. Ferdinánd mellett, valamint pénzzel és vérrel is támogatják az ország védelmezését és az elhódított területek visszaszerzését.¹ Ez esetben azonban található az alapelv mellett részletes szabályokat is. Minden tíz jobbágy után, de nem a jobbágyok költségére, egy-egy jól felszerelt lovas katonát, és húsz jobbágy után az ő költségükre egy-egy fegyveres gyalog katonát kellett kiállítani, majd velük együtt személyesen hadba vonulni. A hadba vonulás módjára vonatkozóan az 1545-ös nagyszombati országgyűlésen tett rendelkezések maradtak az irányadóak.²

A következő évben, 1553-ban elrendelték a részleges felkelésre való felkészülést. Az ellenség betörése esetén, a vészhez közelebb lévő nemesek a huszonöt jobbágyonként kiállított lovas és gyalogos katonákkal együtt kötelesek voltak a saját költségükön felkelni. Ezeket a hadcsapatokat az alispán írta össze. A decretum kiemelte, hogy csak a biztos veszély esetén szabad felkelést hirdetni, kósza híresztelésekre nem lehet alapozni ez ügyben. Az ország szabadságára és régi szokásra való tekintettel idegen tiszt ezeket a csapatokat nem vezényelhetette.³ 1554-ben a portális insurrectióra ugyanezek a szabályok maradtak hatályban, a generalis insurrectióra vonatkozóan pedig a korábbi évek jogalkotása volt az irányadó.⁴

1555-ben már nem csak felkelés esetén, hanem állandóan két lovas kellett fenntartaniuk száz jobbágy után. Egy évvel később a fenntartandó katonák száma háromra emelkedett.⁵ Ezt a rendek 1566-ban megerősítették, majd 1569-ben ismét kettőre csökkentették.⁶ A kevés jobbággal bíró nemesek együttesen állíthattak ki katonákat. Ezeket az állandó katonákat a király vagy a nádor által vezetett részleges felkelésbe el kellett küldeni.⁷ Ez az első törvénycikk, mely érdemben rendelkezik a katonai szemle megtartásának módjáról. Eszerint, főszabályként az alispán volt köteles a nemesek hadait a törvényben megnevezett helyeken, a kapitányok és a nádor előtt felvezetni, akik a szemlét megtartva észlelték az esetleges csalást vagy hiányt. A szemlét elmulasztók birtokaikkal feleltek.⁸ Ezt I. Rudolf a trónra lépése után rögtön megerősítette.⁹

Az 1556-os esztendőben a katonaállítást kiegészítették azzal, hogy az általános hadjárat idején a nemesek kötelesek voltak száz jobbágy után tíz lovas felfegyverezni, melybe a három állandó lovas is beleszámították. A jobbágyokat is kötelezték, hogy százasaival tíz

¹1552:2. tc.

²1552:3. tc. vö. 1545:5-8., 18., 19., 21. tc.

³1553:4. tc.

⁴1554:10. tc.

⁵1556:19. tc.

⁶1566:15. tc. és 1569:22. tc.

⁷1555:6. tc.

⁸1555:4. tc.

⁹1578:8. tc.

puskás lovast tartsanak fenn a felkelés ideje alatt. Ennek a tehernek csak a felével tartoztak a kettős adóztatás alatt élő jobbágyok.¹ Az általános felkelésre vonatkozóan továbbra is az 1545-ös törvények maradtak hatályban. A részleges felkelésben a három állandó katonán kívül az ellenséges hadjáratához közel élő nemesek is személyesen részt vettek. A portális insurrectióban az egyetlen nemeseknek öt udvarház után kellett egy lovast kiállítaniuk, a generalis insurrectióban három udvarházanként egyet.²

Egy évvel később a korábbi törvényeket kiegészítették azzal, hogy a felkelés sikere és hatásossága érdekében a király vagy más magyar kapitány több hadiszemlét is tartson. Az általános hadjáratban meg nem jelenőket hűtlenséggel, a részleges hadjáratban meg nem jelenőket pedig halálbüntetéssel sújtotta a királyi decretum.³

1559-ben a jobbágyi réteg ellehetetlenülése és nyomorba sodródása miatt már nem növelték a katonaillesztés terhet, az 1556. és 1557. évi törvények alapján kellett a segédhadakat felszerelni. A törvényszöveg kihangsúlyozta, hogy ez egyszeri és kivételes alkalom. (Mint hamarosan látni fogjuk, ez sok évig nem változott). A király ennyivel megelégedett, többnek a megadására nem kényszerítette a jobbágyokat.⁴

Az 1550-es évek végére holtpontra jutott a háború, az elfoglalt területek visszaszerzésére nem mutatkozott esély, de a törökök sem tudtak tovább terjeszkedni az egyre erőteljesebb ellenállás miatt. 1559-ben a két birodalom 8 évre békét kötött, mindkét fél megtarthatta addigi területeit. 1562-ben megismételték a békét.⁵

4.2. Ebben az időszakban nem született több érdemi törvény az insurrectióra vonatkozóan, de katonai jellegűek is alig-alig. A török hódítások kezdete szükségessé tette a felkelés szabályozását, de egy szinten már nem lehetett túllépni. A rendek a körülmények adta lehetőségeken belül megtettek minden intézkedést, és újítani már nem tudtak. Erről tanúskodik I. Miksa uralkodása alatt kelt több törvénycikk is. Az 1552. és 1553. évi rendelkezésekre hivatkoztak, melyek szintén korábbi, főként az 1545-ös szabályokra támaszkodtak.⁶ Egyetlen különbség a korábbiakhoz képest, hogy az egyetlen nemeseket nem kötelezték személyes felkelésre, de minden más változatlan maradt. I. Miksa 1574. és 1575. évi decretumai is az 1553-as és az 1556-os végzéseket hagyták helyben.⁷

¹1556:20. tc. A hódoltság területén élő jobbágyokat mind a magyar, mind pedig a török fél adóztatta, így körülményeik igen nyomorúságosak voltak.

²1556:22. tc.

³1557:2. tc. 1556:21., 22. tc. és 1545:5. tc. és 1552:12. tc.

⁴1559:13. tc. vö. 1556:20. tc. és 1557:2. tc.

⁵HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA: *Magyar történet*, 3. köt., Bp., 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, p. 61-62.

⁶1566:18. tc., 1567:23. tc., 1569:24. tc.

⁷1574:11. tc. és 1575:11. tc. vö. 1553:4. tc. és 1556:20-22. tc.

4.3. Nem tett másként I. Rudolf sem, aki 1578-ban és 1588-ban a korábbi végzéseket erősítette meg.¹ Csupán annyival módosította a korábbi törvényeket, hogy Szent György nap² körül a főkapitány előtt szemlét kellett tartani.³ 1596-ban a felkelés szabályozását teljes mértékben a régi szokásra bízták.⁴

Érdemi normaszöveget tartalmazó törvények először 1598-ban születtek. A tizenöt éves háborúban ekkor nyúltak először a felkeléshez. Ez egyszeri szabályozás volt, maguk a rendek kértek arra biztosítékot, hogy ez csakis az 1598. esztendőre vonatkozó rendelkezés legyen, soha máskor ne lehessen rá hivatkozni.⁵ Általános felkelést arra az esetre hívhattak össze, ha a törökök valamely örökös tartomány várát ostromolták, megtámadták az uralkodó hadseregét, illetve ha maga a király is személyesen hadba vonult. A törvény szerint elsősorban azokat a nemeseket kellett hadba hívni, beleértve az egytelkes és címeres nemeseket is, akik a törökök táborához közelebb vannak. A hadba szállás ideje egy hónap volt. A rokkantak, gyengék, szolgálatban állók és özvegyek továbbra is kivételt képeztek ez alól.⁶ A kapitányoknak tekintettel kellett lenniük arra is, hogy a nemeseket csak olyan távolságba vigyék, hogy az alatt az idő alatt a kirohanó seregek nehegy kifoszthassák vagy feldúlhassák birtokaikat.⁷

Egy évvel később kritikai éllel jegyezték meg a rendek, hogy miért nem került sor az elmúlt években nemesi insurrectióra: „Mert még ha személyesen fölkelni akarnának is [...], abból a mikép a tapasztalás már bebizonyította, a hadakozásra nézve igen kevés, vagy éppen semmi haszon sem háromolnék.”⁸

Ezért aztán szükség esetén inkább egy hónapra, négy jobbágykapunként egy puskás gyalogost kellett küldeniük a nemeseknek, bár a személyes felkelés lehetőségét azért fenntartották, de csak az ősi szokásra hivatkozva, konkrét szabályok nélkül. Ezzel a jogszabállyal kezdődött a nemesi felkelés fundamentumának gyengülése, mivel a bizalomvesztést immáron törvénybe foglalták. 1600-ban a kötelességmulasztás elkerülésének látszata végett a karok és rendek megerősítették az előbb említett törvényt, gyakorlatilag változatlan tartalommal.⁹

A negatív tapasztalatok ellenére az országgyűlés 1601-ben mégis határozott a felkelés módjáról. Az uralkodó vagy testvérei mellett, ha azok hadba vonultak, minden nemesnek kötelessége volt személyesen felkelni, az általuk húsz jobbágyházaanként kiállított lovasokkal

¹1578:10., 12. tc., és 1588:19. tc. vö. 1553:4. tc. és 1556:20- 22. tc. és 1557:2. tc. és 1567:23. tc.

²Április 24.

³1578:13. tc.

⁴1596:7. tc.

⁵1598:21. tc.

⁶1598:22. tc.

⁷1598:20. tc.

⁸1599:22. tc.

⁹1600:12. tc.

együtt. Természetesen a harcképtelenek, illetve a korábban is mentességgel bíró réteg továbbra sem tartozott személyes felkeléssel. A szegényebb nemesek gazdasági viszonyaikra tekintettel hárman együtt küldhettek egy gyalogost, vagy öten egy lovast.¹ Az inszurgens csapatok ezúttal sem voltak távolabbra vihetők, minthogy veszélyeztetve lettek volna birtokaik a török fosztogatók miatt. Ezek a hadak csak a királynak vagy a magyar főkapitányoknak tartoztak engedelmességgel.² Az ötven lovassal nem rendelkező nemesek, tehát akiknek nem volt legalább ezer jobbágyháza, a vármegye zászlója alá álltak. Minden megyében egy időben kellett a szemlét megtartani.³

Az 1602. évi országgyűlés a két évvel korábbi nézeteit osztotta, sőt ennél jóval tovább is ment. A tekintetes karok és rendek gyakorlatilag lemondtak a felkelési jogukról 50 dénárért cserébe. Ez egy rendkívül fontos momentum, hiszen a nemesség, noha nem túl hosszú ideig, de elvesztette több évszázados adómentességét:

„az ország karai és rendei a személyes fölkelés haszontalanságának a kijelentése mellett, az e helyett megajánlott ötven dénár felül, minden kiigazitott husz ház után egy hónapra, egy könnyű fegyverzetű lovast és hasonlóképen minden husz nemesi curia után, a melyeknek zsellérek vannak, szintén egy lovast Ő császári felségének alázattal megajánlanak

[...]

1. § Azt is megmondották, hogy a százötven dénár felül, a melylyel a jobbágyok adóznak, az ötven dénárért azért adták meg, hogy maguk a rendek ettől a személyes fölkeléstől szabadok legyenek.
2. § A miért is, e helyett a fölkelés helyett, a fentebb érintett ötven dénár felül, még Ő felségének (a táborbaszállásuk napjától kezdve) egy egész hónapra, az előre bocsátott módon kiigazitott minden husz ház után, egy jól fölszerelt könnyű fegyverzetű lovast megajánlanak.
3. § A kiknek alkalmazása a katonaságnál, úgy hiszik, hogy sokkal hasznosabb fog lenni, mintha mindenki táborba szállana.”⁴

A kiállítandó katonák száma nem változott az előző évhez képest, tehát ez nem valódi áldozat a felkelésért cserébe, mint ahogyan azt a törvényszöveg sugallja, hiszen ez a teher nem változott a korábbiakhoz képest. A tényleges megváltási ár az 1. §-ban olvasható: 50 dénár. A nemesi adómentesség pajzsán ez a jogszabály ütötte az első rést. A hazafiúi lelkiülettel és olthatatlan harci vággyal bíró nemeseknek azért még fenntartották a személyes felkelés lehetőségét. 1603-ban és 1604-ben az országgyűlés az imént vázolt törvény minden pontjához ragaszkodott s azokat meg is erősítette.⁵

¹1601:9. tc.

²1601:10. tc.

³1601:11. tc.

⁴1602:9. tc.

⁵1603:7. tc. és 1604:7. tc. vö. 1602:9. tc.

5. Az *insurrectio* a tizenöt éves háborútól a Rákóczi-szabadságharcig

5.1. A tizenöt éves háború okozta pusztulás és a Bocskai-szabadságharc, valamint a zsitvatoroki béke után az ország nyert egy kis időt, hogy rendezze darabjaira hullott védelmét. Ahogy a törvény is fogalmaz, a háborúról a béke idején kell gondoskodni, így a rendek újra lehetőséget adtak a felkelésnek, bár meglehetősen szűk keretek között. A részleges felkelés számára továbbra is a négy kapunként tartott lovasok adták a betörő ellenség ellen kiállítandó hadsereg magvát. Vármegyénként csoportosítva, évente kétszer szemle alá vették őket. A nemesek személyes felkelése csak mezei katonaságként szolgált, a végvárakba nem vihették őket. A nádor felhívására kellett fegyvert ragadniuk.¹ Ezt a törvényt 1613-ban megerősítették, majd 1618-ban ismételten helyben hagyták.²

5.2. Négy évvel később, 1622-ben született újabb decretum a nemesi felkelésről. Ebben újra visszatértek az *insurrectio* eredeti szerepéhez, vagyis az ország vagy az örökös tartományok védelméhez. Minden főpap, báró, mágnás, birtokos és egytelkes nemes, még a városokban lakók is, kötelesek voltak az ország védelmére katonáskodni. Ezen felül a felkelés módjára vonatkozóan több rendelkezést a törvénycikkben nem találunk, a szöveg nagy része a parancsot megtagadók büntetéséről szól.³ Csupán megemlíjük, hogy az így cselekedő urakat a fekvőjóságuk közbecsűjében⁴ marasztalták el, de ennek részletszabályai túlmutatnak a dolgozat keretein. A gyors felkelésre vonatkozóan az 1609:65. törvénycikket erősítették meg a rendek.⁵ 1625-ben és 1630-ban, az országgyűlés ismét változtatás nélkül ismét elfogadta az 1622:21. és 22. törvénycikkeket.⁶ Ezt követően 1635-ben a részleges felkelésre vonatkozóan az 1609:65., az általánosra vonatkozóan pedig az 1622:21. törvénycikket erősítették meg, kiegészítve azzal, hogy csak az uralkodó határozott parancsára rendelhető el felkelés.⁷ Mindezeket az 1638:15. törvénycikk. is hatályban tartotta.

5.3. I. Lipót uralkodása alatt, 1659-ben vezették be az évenkénti szemlét. Eszerint a nádor „előleges tudtával” a fő- vagy alispán felhívására kellett a főpapoknak és mágnásoknak ötven, a birtokos nemeseknek huszonöt, az armalista⁸ és kuriális nemeseknek tizenkét forint

¹1609:65. tc.

²1618:18. tc. vö. 1613:18. tc. és 1609:65. tc.

³1622:21. tc.

⁴A közbecsű (*aestimatio communis*) az ingóknak és ingatlanoknak a bírói gyakorlatban kialakult, a XVI. századra állandósult értéke volt. Ez eredetileg az éves jövedelem tízszerese volt, de később már nem állapították meg az évi hozadékot, hanem Werbőczy értéktáblázatát használták. Lásd MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar Jogtörténet*, 4. átdolgozott kiadás, Bp., 2007, Osiris, p. 100., és KOLOSVÁRI-ÓVÁRI-MÁRKUS: *op. cit.*, I. rész 133. czim.

⁵1622:22. tc. vö. 1609:65. tc.

⁶1625:10. tc. és 1630:41. tc.

⁷1635:88. tc. vö. 1609:65. tc. és 1622:21. tc.

⁸Olyan nemesek, aki címeres nemes levelet (armalist) ugyan kaptak, de birtokadományt nem. Jogaik a birtokos nemesekétől nem különböztek.

terhe mellett – mely a megyék közhasznára fordítandó – személyenként felkelni és szemlére bocsáttatni.¹ Ezen felül a személyes hadba vonulás tekintetében a rendek megerősítették az 1635:88. és az 1622:21. törvénycikkeket.²

5.4. 1662-ben a korábbiaktól eltérően egy meglehetősen nagy terjedelmű törvény látott napvilágot. E nagy terjedelem oka azonban nem a felkelés módjáról vagy folyamatáról szóló szabályok tömege, ezekről jórészt szó sem esik a törvényben. Ehelyett a felkelésre kötelezettek körét, illetve a kiállítandó katonák számát tárgyalja az artikus minden eddiginél részletebben. E törvény értelmében nemesi felkelés csak nyílt háború idején volt hirdethető, és akkor is csak abban az esetben, ha az ellenség rendes hadsereggel az országba betörne, vagy valamely főerődítményt megszállnának, vagy ha a király egy ilyen fő várerősség visszaszerzésére indulna. Utóbbi miatt már nem volt „vegytisztán” védelmi rendszer az *insurrectio*, mert megjelent benne ez az offenzív elem. Személyes felkeléssel tartoztak a főpapok, a mágnások, a birtokos nemesek, az egyházi nemesek, a kiváltságos hajdúk, a rácok, az egytelkes- és címeres nemesek. Minden húszt, a nem a hódoltság területén lévő, jobbágyház után a földesuraknak egy lovas katonát kellett kiállítaniuk, a jobbágyoknak pedig egy gyalogost kellett felfegyverezniük. A török hódoltsági területeken negyven jobbágyház után kellett egy lovas és egy gyalogost tartani. A több vármegyében is birtokkal rendelkező nemesek és katonáik abban a vármegyében vonultak zászló alá, ahol a birtokos lakott. A katonáskodást elmulasztókat fekvőjóságaik közbecsűjében marasztalták el.

Ezen felül katonaállítási köteleiséggel tartoztak többek között az egyházi testületek illetve az egyházi személyek, a kiváltságos falvak és városok, a jobbágyi sorban élő hajdúk, az özvegyek, a hadviselésre képtelen nemesek és a személyes felkelésre nem kötelezett, egy házban élő testvérek.³

A nyílt háború idejére szóló felkelést 1681-ben szinte változatlan szöveggel szabályozták a rendek, csupán a molnárokat, a serfözöket és a külföldi kereskedőket vonta a jogforrás a katonaállítás hatálya alá.⁴ A részleges felkelést illetően az 1609. évi szabályozásokat hagyták jóvá.⁵

A XVII. század vége az ország életében rendkívül zűrzavaros volt. Kezdődött a Wesselényi Ferenc-féle összeesküvéssel, mely aztán a Thököly-féle Felső-Magyarország kialakulásáig vezetett. Ezt követően jött az utolsó török hadjárat, melyet végül a Szent Liga ellentá-

¹1659:28. tc.

²1659:7. tc.

³1662:5. tc. vö. 1542:42., 43. tc. és 1596:7. tc. és 1601:9. tc. és 1622:21. tc. és 1659:7. tc.

⁴1681:46. tc. vö. 1662:5. tc.

⁵1681:47. tc. vö. 1609:65. tc.

madása elsöpört, s a hódoltság illetve Buda visszafoglalását eredményezte. De az ország továbbra sem lélegezhetett fel, az itt állomásozó Habsburg csapatok és az abszolutista kormányzás elégedetlenséget szült, s ez a Hegyaljai-felkelésben majd a Rákóczi-szabadságharcban csúcsosodott ki.

6. A nemesi felkelés helyzete a Habsburg abszolutizmus idején

6.1. Hosszú cezúra után III. Károlynál találhatunk az insurrectióra vonatkozó határozatot, bár nem mondhatjuk, hogy ez túlszabályozásra utalna. Huszonkilenc éves uralkodása alatt mindössze egy rövidke törvényt találunk. Ennek első sora a már megszokott módon kimondja, hogy minden nemes az ország védelmére köteles felkelni. Mindezt a korábban alkotott, ám konkrétan nem idézett szabályok alapján. Csupán egy szakasz rendelkezik a felkelésről, és – ahogy a törvény mondja – az ország védelmére ez nem elégséges, a rendes katonaságról is gondoskodni kell.¹

Megfigyelhető, hogy a XVII. század végére, XVIII. század elejére egyre ritkuló számban születtek felkelést szabályozó törvények, még ahhoz képest is, hogy az országgyűlést is egyre ritkábban hívták össze. Ennek főként három oka volt. Az első, amit már korábban az országgyűlés is megállapított, hogy a témát egyszerűen kimerítették, és egy-két részletszabálytól eltekintve újat már nem tudtak alkotni. A második ok, hogy az egyre magyarellenebb, abszolutista Habsburg uralkodók nem bíztak a nemességben. Wesselényi, Thököly és Rákóczi után joggal tarthattak attól, hogy ha fegyverbe hívnák az összes nemeset, az alkalmalmmal élve könnyen az uralkodó ellen fordulhattak volna. A harmadik ok, hogy a felkelés már évszázadok óta nem érte el a kor hadászati mércéjét, a fejlődő reguláris hadsereg mellett egyre értéktelenebbé vált az insurrectio.² Ezek az okok együttesen vezettek odáig, hogy a III. Károly trónra lépésétől II. Lipót haláláig tartó nyolcvanegy esztendő alatt csupán egyszer, a lentebb részletezett körülmények között hívták fegyverbe a nemeseket.³

6.2. Erre pedig Mária Terézia uralkodásának első éveiben került sor. De ezt is csak a szükséghelyzet szülte. A királynő trónra lépését több uralkodó a száli törvényekkel ellentétesenek ítélte, így ők is igényt tartottak a Habsburg birodalom örökségére. Ez volt a kiindulópontja az osztrák örökösödési háborúnak, mely komoly veszélybe sodorta a birodalmat. Ezután hangzott el az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen a történelemkönyvekből már jól ismert

¹1715:8. tc.

²ÓDOR IMRE: A magyar nemesi felkelés utolsó esatája, in. Honvári János (szerk.): *Győri Tanulmányok*, VII. köt., Győr, 1986, Győr Megyei Város Tanácsa, p. 39.

³VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: A nemesi felkelés törvényi szabályozása a napóleoni háborúk idején, in Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*, Bp., 2000b, ELTE BTK, p. 5-18.

mondat: *Vitam et sanguinem!*¹ A rendek a királynő mellé álltak, s nem csak újoncmegajánlással, de saját személyes felkelésükkel is támogatták a trónon maradását.

Az 1741:63. törvénycikk a bevezetőjében leszögezte, hogy a törvény csak erre a szükségből elrendelt felkelésre vonatkozik. Ez a félmondat nagy jelentőséggel bírt. Míg néhány száz évvel ezelőtt a felkelés általános és megszokott hadi intézmény volt, a XVII. század végére, de leginkább a XVIII. század elejére atipikussá és kivételessé vált.

Általános felkelés címén, noha ez ténylegesen újoncmegajánlás, 21622 kiállítandó katonát róttak ki az országra, portákra lebontva. Ezen felül a haderőt bővítették a személyesen felkelő nemesek és az általuk nádori portánként kiállított lovasok. Az egytelkes és címeres nemesek többen, együtt állítottak ki lovasokat. A szokásjog erejét demonstrálta, hogy a felkelést elmulasztókra a háromszáz évvel korábban alkotott 1435:7. törvénycikkben foglaltakat tekintették irányadónak. Az egy házban élő testvérekre, a szolgálatban álló nemesekre, az özvegyekre és a gyámság alatt lévőkre a korábbi századok törvényei vonatkoztak.² A kiállított hadakat a vármegyék zászlói alatt osztották századokba, s a vármegyéket négy országos kerületbe sorolták.

Régi szokás, hogy a felkelők saját költségükön vonultak hadba. A törvény némileg enyhített ezen, s úgy rendelkezett, hogy az élelmezésre való kenyeret, a szénát és a zabot a vármegyék kötelesek legyenek biztosítani. A kenyeret mindaddig ingyen kapták, míg a királyi tárház összegéből kitelt, azután mind a kenyeret, mind a zabot készpénzen vásárolták meg, a vármegyék által megszabott úgynevezett igazságos áron.³ Mint mindig, ez esetben is az uralkodó gondoskodott a nemes seregek eltartásáról, ha azoknak a határon túl kellett menniük.

7. Az insurrekciók a napóleoni háborúk alatt

7.1. Az 1792-ben kezdődött franciaellenes koalíciós háborúk egész Európát érintették. A Habsburg birodalom a negyedik koalíciótól eltekintve mindegyiknek tagja volt, ami azt jelenti, hogy Magyarország is kivette a részét a háborúkból. 1797 és 1809 között négyszer hívták össze a nemesi felkelést.

A felkelésre vonatkozóan a legutolsó, tehát az 1741. évi törvényt alkalmazták a rendek. Általános felkelés összehívására 1797. április 8-án került sor, amikor a franciák már Bécsset fenyegették. Nem sokkal később fegyverszünetet kötöttek a felek, ám a felkelőket még

¹Életünket és vérünket (a királynőért)!

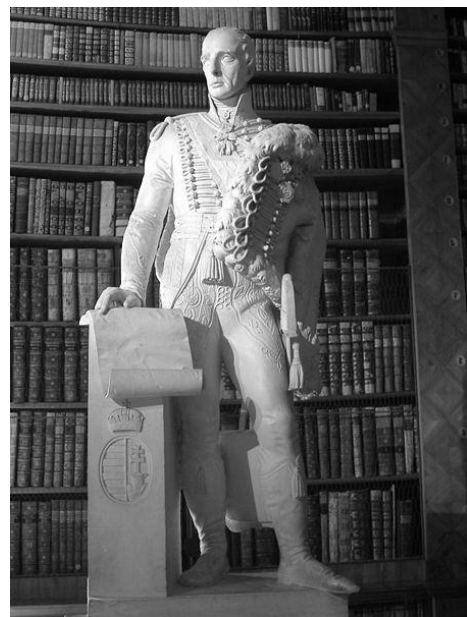
²Vö. 1545:19. tc. és 1542:44. tc. és 1681:46. tc.

³Az igazságos ár ármaximálást jelentett.

nem hívták vissza. Négy hónapig gyakorlatoztatták őket, így hadra fogható állapotba kerültek, ami a harcértékükön sokat javított.¹

7.2. 1800. szeptember 4-én I. Ferenc újra hadba hívta a nemeseket, ám katonai bevetésükre ezúttal sem nem került sor. Már az összehívás is a tűzszünet ideje alatt történt, így csupán gyakorlatozás várt az inszurgensekre. Az udvarnak ez igen kifizetődő volt, hiszen a felkelés megmaradt egy végső mentsvárnak, s a gyakorlatozás is a nemesség költségén történt. Az 1797-es insurrectióhoz képest eltérő, hogy 1800-ban nem előzte meg országgyűlési jogszabály a nemesek fegyverbe hívását, így a rendek nem alkothattak új törvényt és nem is hivatkozhattak korábbiakra. Ezért mindenféle megerősítés nélkül ismét az 1741:63. törvénycikk alapján bonyolították le a felkelést.

A fegyverszünetet azonban békekötés nem követte, így a harcok kiújultak. A felkelés hadereje 1800 novemberében 26600 gyalogos és 10778 lovas volt. Őket először a Lajta mellett vonták össze, majd I. Ferenc utasítására Bécsújhelynél, tehát az ország határain kívül összpontosították a seregeket, amiről – ahogy Vizi László Tamás is felhívja rá a figyelmet – a megyei képviselők álláspontjai eltértek. Néhányuk szerint a nemeseket nem lehetett az országon kívüli hadakozásra kötelezni. Ennek a nézőpontnak az alapja az Aranybulla 1231. évi megújításában keresendő. Ott ugyanis egyértelműen kimondták, hogy a határon túl menni nem tartoznak a nemesek. Azonban a fentebb említett törvény-

1. I. Ferenc császár szobra a Pannonhalmi Bencés Főapátságban

ben lehetőség nyílt az inszurgens hadakat kivinni az országból, ám ez esetben a költségeket a király állta. A legtöbb megyei küldött is ezt a nézetet vallotta. Noha a harcra készek voltak a felkelők, bevetésükre nem került sor, mivel 1801 februárjában a franciák és a Habsburgok békét kötöttek, és két hónappal később a felkelőket is feloszlatták.²

7.3. 1805-ben, a megalakuló harmadik koalíció és a napóleoni Franciaország között ismét hadüzenetváltásra került sor. A heves háború Magyarországot is fenyegette, ezért József nádor megkezdte a felkelés szervezését, ám az országgyűlés felajánlása és hozzájárulása nélkül korlátozottak voltak a lehetőségei. Ráadásul ahhoz, hogy a rendek hadra foghatóak legyenek, a kihirdetéstől számítva legalább három hónapra volt szükség.

¹VIZI: *op. cit.* 2000b, p. 9.

²loc. cit., p. 10.

Az 1809-es hadjárat idején Napóleon hadmérnökei földrajzi és társadalmi feljegyzéseket is készítettek Magyarországról illetve lakosságáról. J. Brousseau, zászlóaljparancsnok és a császári geográfus mérnöki kar tagja, az 1805-ös felkelésben a nemesek részéről tanúsított közömbösséget az alábbiakkal magyarázta. A megyékben nem szerették az osztrákokat, de általában véve a külföldieket sem. Ennek oka a rendek kiváltságainak a folyamatos megsértése, melyeket az országgyűlésen állandóan hangoztattak is. A bécsi udvar sok németet telepített le az országban, hogy heterogén politikai felfogás alakuljon ki, ne legyen olyan egységes az ellenérzés. Emellett vallásilag is próbálták megosztani az országot, azzal hogy hol a katolikusokat, hol a protestánsokat támogatták. Az uralkodóház a nehézségek idején simulékony volt, de utána hálátlan és makacs.¹ Ilyen körülmények között alkotta meg az országgyűlés az 1805:1. törvénycikket.

A törvény preambulumban olvasható, hogy a felkelést csak erre az alkalomra, az 1741:63. törvénycikk feltételei és biztosítékai mellett hívták életre. Az általános felkelésben természetesen most is minden nemesnek egyenként és személyesen kellett fegyvert fognia, akár lovon, akár gyalogosan. A részleges felkelés terhei azonban rendkívüli mértékben nőttek a 60 évvel korábbi szabályokhoz képest. Mint fentebb láthattuk, akkor nádori portánként egy lovas kiállítás volt az előírás. 1805-ben viszont nádori portánként két lovast és hat gyalogost kellett felszerelni, s őket 1806 végéig eltartani.²

Akik kor, testi alkalmatlanság, szolgálat miatt személyesen nem kelhettek fel, 2000 forint évi jövedelem után egy lovas kiállításával tartoztak. A szegényebb nemesek esetében az évi jövedelmet együttesen számolták s többen állítottak ki egy katonát. A részleges felkelést tekintve nemesi személynek minősültek, tehát katonaállítási kötelezettséggel tartoztak a különböző papi testületek és tagjaik. A hajdúk több lovas katonát is kiállíthattak, mint amennyi a porták alapján szükséges lett volna, mert a harcmodoruk ezt indokolta.

A 11. § szerint a szabad királyi- és bányavárosok csak gyalogos katona állításával tartoztak, cserébe viszont a saját belső biztonságuk érdekében jól felszerelt állandó polgárőrséget kellett tartaniuk.³

A vármegyék összegyűjtöttek egy bizonyos pénzalapot, melyből a táborozó felkelt katonaság költségeit fedezték. Ezt nádori portánként fizették a nemesek, de nem egyenlő mértékben, ez egyfajta progresszív adózás volt. A teher felosztásánál különös tekintettel kellett

¹HORVÁTH LÁSZLÓ: Napóleon hadmérnökeinek magyarországi jelentései, in *Arrabona*, 39. köt., Győr, 2001, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, p. 455.

²1805:1. tc. 2. § vö. 1741:63. tc. 4. §.

³Magyarországon ekkor jött létre hivatalosan a polgárőrség intézménye.

lenni a saját költségükön felkelőkre, a mások helyett hadba szálló szegényebb nemeseket pedig teljesen mentesíteni kellett ez alól.

A gyalogság felállítása után az illetékes törvényhatóságnak egy havi zsoldot ki kellett fizetnie, azután viszont a király gondoskodott az eltartásukról.

A hadi szemlén mindenkinek kötelező volt megjelennie, különben saját fejdíjának értékében marasztalták el. A felkelő katonaság a vármegyék zászlói és jelvényei alatt vonult hadba. Ezt a nádor, mint az ország főkapitánya, szakaszokba és századokba osztotta, melyekből a nyelvekre és szokásokra való tekintettel lovas ezredeket és gyalog zászlóaljokat alakított ki. A beszélt nyelv figyelembe vétele bölcs meglátásra utal, ugyanis nem mindegy, hogy a csatatéren harcolók egyáltalán megértik-e a vezényszavakat vagy egymást. Ezeket a csapatokat végül négy országos kerületbe rendezték, a Duna és a Tisza szerint felosztva. A kerületi parancsnokok feladata volt a vármegyékkel levelezni, a szemlét megtartani és a csapatokat igazgatni.

Az inszurgens csapatok tisztikara és a reguláris haderő tisztjei között semmiféle különbség nem volt, egyforma jogokkal bírtak. A századosig bezáróan a tiszteket a vármegyék nevezték ki, a magasabb rangúakat pedig a nádor. A kinevezésnél tekintettel kellett lenni a harctéri tapasztalatokra.

1741-hez képest nem változtattak az élelmezés rendszerén. A kenyeret, a szénát és a zabot készpénzzel vették meg a lovas csapatok azoktól a vármegyéktől, amelyen éppen áthaladtak. A megyék részéről minden ösztönző lépést meg kellett tenni, hogy élelmet szállítsanak a kereskedők a táborba. Ilyen volt a vámok alóli mentesség.¹ Az országon belüli élelmezés igazgatására az országgyűlés főtábori biztost nevezett ki.

Hogy ne legyen belőle vita, a rendek újra kimondták, hogy ha a felkelő seregeknek az ország határain túl kellene hadakozniuk, az ingyenes ellátásukról és az élelmezésükről a király gondoskodni fog. Így tehát nem is hivatkozhattak arra egyes vármegyék, hogy nem kötelezhetőek az országhatáron kívülre vonulni, mert a törvénytövegben egyértelműen benne volt, hogy menniük kellett.

Ilyen részletes szabályozás után az országgyűlés 1805. október 31-én hozzájárult az általános felkeléshez. Ekkor a nádor előkészítő munkálatai már javában folytak. A katonai események nem kedveztek az osztrákoknak, a franciák bevonultak Linzbe² és pár nappal később Bécsbe is. I. Ferenc november 12-én utasította József nádort, hogy hivatalosan is hirdesse ki a felkelést. Az austerlitz-i vereség után az egész lovasság mozgósítását elrendelték, Székesfe-

¹1805:1. tc. 25., 29. § vö. 1741:63. tc. 25., 28. §.

²1805. november 2-án.

hervárt és Veszprémet kijelölve gyülekezőhelyként. A nádor számításai szerint Magyarország 20239 fő felkelőt állított ki. Többségük a szervezőmunka hosszú lefolyása miatt még az első szemlén sem esett át, így nem is kerülhettek harcra kész állapotba.

1805 decemberében fegyverszünetet kötöttek a felek, ám tartva a háború folytatásától, a seregeket csak pár héttel később oszlották fel, a béketárgyalások alatt.¹

8. Az 1808:2. tc. az általános felkelésről és az 1808:3. tc. a hadi szemléről

8.1. A felkelés intézményét a bécsi udvar már régóta próbálta felülről megreformálni, de mindig a rendek makacs ellenállásába ütközött. Így volt ez 1807-ben is, amikor gyakorlatilag semmiben nem tudtak megegyezni. A rendek mindent megtettek, hogy elhárítsák Károly főherceg szándékát, ő ugyanis a felkelő csapatokat be akarta olvasztani a rendes hadseregbe.²

1808-ban a franciák súlyos vereségeket szenvedtek Spanyolországban, így egy újabb franciaellenes háború került kilátásba. Ennek előkészítésére hívták össze 1808 augusztusára Pozsonyba az országgyűlést. A vármegyék „jóérzelmű” követeket küldtek, így az egy évvel korábbi ellenzék alig képviseltette magát.³ A háború ellen csupán Heves vármegye tiltakozott. 1808 aug. 31-én Boros Jenői Atzél István személynök nyitotta meg az országgyűlést a következő mondatokkal:

„Mindezek nem csak megtántoríthatatlan s állandó hivsége, hanem szeretetre és egyenes bizodalomra is indítanak bennünket, mely érzelmeket úgy, mind boldogságunknak gyámolít, szívünkben éleszteni és fenntartani szükség. Mert ha egyszer szeretetünk és bizodalomunk hanyatlik, boldogságunknak elenyészni kellekik.”⁴

Ez az alaphang végigkísérte az egész tanácskozást, a nemzet igaz, benső ragaszkodásáról, bizalmáról és áldozatkészségéről tanúskodik.

Ilyen körülmények között alkották meg az 1808:2. és 3. törvénycikkeket, melyek a nemesi felkelés intézményének kiteljesedését, és egyben utolsó nagy erőpróbáját jelentették.

8.2. Az 1808:2. törvénycikk már a bevezető szakaszában is tartalmaz minden eddigigél eltérő rendelkezést. Láttuk, hogy 1800-ban nem volt országgyűlés, mely jóváhagyta volna a felkelést. 1808-ban viszont ezt nem is kívánták meg a rendek, ugyanis erre az egy alkalomra 3

¹A békét 1805. december 26-án Pozsonyban írták alá.

²KISFALUDY SÁNDOR: *Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái*, Győr, 1931, Győregyházmegeyi Alap Nyomdája, p. 51.

³R. KISS ISTVÁN: *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*, 1. köt., Bp., 1909, Benkő Gyula könyvkereskedése, p. 17.

⁴loc. cit. p. 19.

évre átadták a felkelés összehívásának jogát az uralkodónak. Így a király – mintegy teljhatalmat kapva – szabadon rendelkezhetett a nemzet vérével.

A felkelés kihirdetése után minden nemesnek a családjából egy 18 és 50 év közötti embernek kötelessége volt fegyvert fognia. Az egy háztartásban élő apa és fiú, illetve testvérek közül szokás szerint csak az egyiküket terhelte hadkötelezettség.¹

A törvény az évi jövedelemhez viszonyítva határozta meg, hogy ki hogyan tartozott felkelni az úgynevezett osztályokban. Akiknek az évi hozama elérte a 3000 forintot, annak lovon, az 1000 és 3000 közötti bevétellel bírónak pedig gyalogosan kellett táborba szállniuk, mindezt saját költségükön. Az utóbbiak lovon is hadba vonulhattak, ha felszerelésükről és étellemezésükről gondoskodni tudtak. Az 1000 és 2000 forint közötti éves bevétellel rendelkezőknek pedig, ha lovon kívántak katonáskodni, a lótápot a felkelési pénztár fizette. Az 1000 forinttal nem bíró nemeseknek a felszerelést és a zsoldot a pénztárból kapták. Ezeket a következő táblázat foglalja össze.

1. táblázat A lovas és gyalogos osztályok jövedelem szerinti megoszlása

Felkelés módja			
Lovasság		Gyalogoság	
Osztály	Éves jövedelem	Osztály	Éves jövedelem
1.	legalább 3000 forint	1.	legalább 1000 forint
2.	2-3000 forint	2.	Kevesebb, mint 1000 forint, a pénztár támogatta őket
3.	1-2000 forint	3.	önkéntesek
4.	Kevesebb, mint 1000 forint, a pénztár támogatta őket	—	—
5.	önkéntesek	—	—

A személyes felkelés alóli mentességet a 7. §-ban részletesen szabályozták, és a korábbi évszázadokhoz képest kibővítették. Tehát nem voltak kötelesek felkelni:

- az életkor, súlyos, tartós vagy kiújuló betegség illetve maradandó fogyatékoság miatt harcképtelenek
- kisgyermekes családapák, akiknek otthon maradása okvetlenül szükséges
- a család egyetlen fia vagy örököse
- az egyházi személyek, szerzetesek és azok a hivatalokban dolgozó lelkészek, akiknek a munkája nélkülözhetetlen

¹1808:2. tc. 2. § vö. 1523:20. tc., 1808:2. tc. 3. § vö. 1545:19. tc.

- a tanárok, tanítók és tanulók, utóbbiak, ha akarták, szülői vagy gyámi beleegyezéssel felkelhettek
- a törvényhatósági szolgálatban álló orvosok és sebészek
- az özvegyek és az árvák
- a nélkülözhetetlen feladatokat ellátó politikai és kamarai kormányiszékek dolgozói
- ténylegesen katonai szolgálatot teljesítők

Ezen taxatív felsoroláson kívül az összes nemes hadköteles volt, és ők helyett sem állíthat-
tak maguk helyett.

Katonaállítási kötelezettséget rótt a törvény a:

- káptalanokra és tagjaira
- címzetes püspökökre, apátokra és prépostokra, akiknek kezén olyan javak vannak, melyek nincsenek a káptalanhoz csatolva, a javadalmas fő esperesekre, a birtokos monostorokra, rendházakra, székházakra és konventekre
- szabad királyi- és bányavárosokra, melyek mint testületek egy-egy nemest képviseltek
- hajdú, jáász és kun városokra

Csakúgy, mint négy évvel korábban, a szabad királyi- és bányavárosoknak ezúttal sem kellett lovas katonát állítaniuk, cserébe állandó polgárőrséget tartottak. A jáások, kunok és hajdúk minden 3000 forint jövedelem után állítottak ki egy lovaszt. A tisztikarukat maguk választották. Saját csapataikat el kellett látniuk, ezért a felkelési pénztárhoz való hozzájárulások alól mentesültek. Polgárőrséget ezeknek a kiváltságos kerületeknek is fenn kellett tartaniuk.

A felkelő katonaságot külföldre csak akkor vihették, ha valamely örökös tartományt már a rendes hadsereg sem tudta megvédeni. Természetesen a határon túli tartózkodás idején a király gondoskodott a felkelők ellátásáról.

Az inszurgens csapatokat nem egyesíthették a rendes katonasággal. A felkelők tisztjei rangban, hatáskörben, és fizetésben egyenlők voltak a reguláris hadsereg tisztjeivel, mindannyian a nádor vezérlete alatt álltak. A parancsok, jelentések és a vezénylet nyelve magyar volt.

Az országgyűlés kinevezte a kerületi parancsnokokat is. A Dunán inneni kerület részére báró Davidovich Pál tábornagyot, a dunántúli kerület vezetésére bátorkezi Ott Károly altábornagyot, a Tiszán inneni kerület számára Hadik András vezérőrnagyot és a tiszántúli kerület irányítására Ducca Péter titkos tanácsos altábornagyot.

Feladatuk a vármegyékkel való érintkezés, a gyakorlattal egybekötött szemle levezetése és a felkelő seregek vezénylése volt. Melléjük, valamint a nádor mellé a törzstiszteket a

király nevezte ki, s azok csak született magyar nemesek lehettek. Emellett az uralkodó gondoskodott a tüzérség felállításáról.

A 23. § létrehozta az országos felkelési pénztárat (*cassa generalis insurrectionalis* vagy *cassa concurrentionalis*), – melynek vezetésével a nádort bízták meg – ami csak háborús időkben működött és pénzt csak a felkelési célokra lehetett fordítani. A pénztár számára a vármegyék – a rájuk osztott rész alapján – fizették a hozzájárulást. A király még olyan ajánlatot is tett, hogy ha a szükség sürgette időkben nem lehetne elég gyorsan összeszedni a felkelők kiadásaira szükséges pénzt, az uralkodó azt megelőlegezi és a visszafizetésre három hónapot engedett.

8.3. A rendek az előbbi törvényben elrendelt általános felkelés sikeressége érdekében az 1808:3. törvénycikkben hadi szemléről és a nemesek hadgyakorlásáról is szabályokat alkottak. A felkeléssel összhangba a hadi szemle – régi szokás szerinti – megtartását az elkövetkezendő három évre elrendelték. A vármegyék feladata volt, hogy pontos listát készítsenek a nemesekről, s ezt három évenként frissítsék. Ezek az összeírások – ahogyan R. Kiss István is megemlíti – igen nehézkesen zajlottak. Első nyomuk a megyei levéltárakban a XVI. századból valók. Országos nemesi lajstromot készítettek 1754-ben, 1797-ben, 1801-ben és 1805-ben is.¹ De ezek nem csupán egyszerű névsorok voltak. Feljegyezték a nemesek lakhelyét, életkorukat, vagyoni helyzetüket és hogy mely osztályban tartoznak felkelni.

Miután a listák elkészültek, ki kellett jelölni a szemle helyét és idejét valamint meg kellett választani a szemlebizottságot. A helyet gondosan meg kellett választani, ugyanis nem akadályozhatta a mezei munkálatokat és az odautazás nem lehetett több három óránál. A szemle kezdetén megszámlálták az összegyűlteket és kijelölték, hogy lovas- vagy gyalogszolgálat teljesítésére kötelezettek-e. Miután ez lezajlott, mindenkit hazaküldtek, s a listákat elküldték József nádornak, aki a századok beosztásait megcsinálta és megküldte a szükséges tisztek számát.

Ezt követően minden vármegyében tisztválasztó közgyűlést hívtak össze, s főleg alkalmasságukra, jártasságukra és erkölcsiségükre tekintettel a nemesek közül tiszteket választottak, majd kitűzték a második szemle időpontját, ahol a fegyvereket vizsgálták meg. A lovasok felszerelése az alábbiakból állt: egy lovaglásra és táborigi szolgálathoz alkalmas ló, két pisztoly, kard, fokos és lőportartó. A gyalogosoké: puská, szurony, kard és lőportartó.

Az inszurgenseknek és a polgárőrségnek a lőfegyvereket a király a saját fegyvertáráiból biztosította. Ezek egyforma kaliberű, jó minőségű, közepes emberre szabott puskák és

¹R. Kiss: *op. cit.* 1. köt. p. 32.

pisztolyok voltak. Az insurrectio feloszlatása után ugyanabban az állapotban kellett vissza-szolgáltatni a fegyvereket. Ha a vármegyék nem akartak élni ezzel a lehetőséggel, saját pénzükön is vásárolhattak fegyvereket. A vármegyéknek biztonságos helyeket kellett kialakítaniuk a fegyverek tárolására és karbantartására. Mindenki használhatta a saját kardját, aminek nem csak a katonai szolgálat, de a katona saját érdeke miatt is jó minőségűnek kellett lennie.

A szemle után és az azt követő három évben évenként egyszer kellett hadgyakorlatot tartani, ami 14 napnál nem tarthatott tovább. A felkelőket anyanyelvükön kellett oktatni, a parancs- és vezényleti nyelv a magyar volt. Ezeken a hadgyakorlatokon minden olyan személy, aki már volt rendes katona, megjelenni tartozott és a táborozókat a legszükségesebb mozdulatokra és gyakorlatokra megtanította. Ha valakit nem vittek el a harctérre, annak ott-hon továbbra is a táborban kellett maradnia, és muszáj volt gyakorlatoznia. A szemlékről és a gyakorlatokról a megyék jelentést küldtek a nádornak.

Ha valaki akadályoztatása miatt nem tudott a szemlén megjelenni, igazolást kellett benyújtani a vármegyéhez. Ezt rendszerint előre be kellett küldeni, de ha váratlan akadály lépett fel, akkor utólag is beadhatta azt. Akik viszont elégséges kifogás nélkül maradtak távol a szemlétől, pénzbírságra számíthattak. Ha három ízben is elmulasztották a mustrát, fogságra ítélték őket.

Látható tehát, hogy az 1808:2. és 3. törvénycikkek milyen részletesen és átfogóan szabályozták az insurrectiót. Ezek szellemében, József nádor irányítása alatt folyt a lázas előkészület. Mint a törvényekből is látható, gyakorlatilag minden feladat a nádor vállaira nehezedett. Hosszú Magyarországon töltött évei után már annyit reformált a magyar közigazgatáson, hogy mindenhová elért a keze, így képes volt az egész felkelést összefogni és irányítani. Ez a két, alaposan kidolgozott törvény adta a jogszabályi keretét a következőkben bemutatásra kerülő utolsó insurrectionak.

II. RÉSZ Az 1809. évi nemesi felkelés és Fejér vármegye

1. A felkelés elrendelése és a csapatok kiállítása

1809. február 8-án az Udvari Haditanács úgy döntött, hogy háborút kell indítani Napóleon ellen. Egy hónappal később I. Ferenc elrendelte, hogy kezdjék meg a nemesi felkelés összehívásának előkészületeit. Ezt a királyi parancsot József nádor március 8-án, Székesfehérváron így adta elő:

„[...] mivel a monarchiát fenyegető veszedelemnek nagysága elmúlhatatlanul azt kívánja, hogy azon segítségen kívül, amely a legközelebbi elmúlt országgyűlésen ajánlatott, még nagyobb és nevezetesebb ajánlások tétessenek, azért is Őfelsége, azon kívül, hogy a megajánlott 20 000 rekrutáknak¹ mentől előbb lehető kiállítását, és a nemesi felkelő seregnek is, minden haladék nélkül való rendbe szedését is a fegyvergyakorlásra való kiállítását rendeli. [...] hogy azon nemesi lovassághoz, a kinek a törvény szerént úgy is lovon kell felkelni, több lovasok adassanak [...] hogy akik nagyobb tehetséggel és értékekkel áldattak meg, azok fejedelmekhez, s hazájokhoz való szeretetekből, önként való lovasokat fogadjanak, és azokat akár a cs. kir. rendes sereghez, akár a felkelő nemességhez állítsák [...]”²

Ezután a közgyűlés kinevezte az 1808:3. törvénycikknek megfelelően a szemlét³ levezénylő deputatiót⁴. A bizottság elnöke Ürményi József⁵ főispán volt. A tagjai Szegedy Pál nagyprépost, gróf Schmeideg Tamás, gróf Győry Ferenc, báró Luzsénszky József generális, Ürményi Miksa első alispán, Marich Dávid másodalispán, Nagy Ignác, Kazay István, Végh Ignác és Eklér Mihály táblabírók illetve a járási szolgabírók voltak.⁶

Az újoncmegajánlásból Fejér vármegyére 273 fő kiállítása jutott, emellett 100 kocsit és lovat valamint 28 szolgát kellett a megyének a királyi seregek számára biztosítani.⁷ Az országos összeírás alapján 3122 nemes volt Magyarországon, akiknek éves jövedelme 3000 forint felett volt, tehát lovas szolgálatra lehetett őket kötelezni. Ezzel szemben 27 166 nemes

¹Újoncok.

²Fejér Megyei Levéltár (a továbbiakban FML), Fejér vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Nemesi Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban N. K. jkv.) 33. köt., 1809. március 8. 311.

³Az írásos dokumentumokban legtöbbször helyett a szemle helyett a latinból származó lustra (lustratio ige ragozott alakja) szó szerepel, magyar ragokkal ellátva. Jelentése: megsemmisítés, bejár, csapatszemplét tart.

⁴Követség, bizottság, választmány.

⁵Ürményi nemcsak főispán, de királyi kamarás, titkos tanácsos, Szent István apostoli király jeles rendjének nagykeresztes vitéze, országbíró, a magyar királyi helytartó tanács tanácsosa és a hétszemélyes tábla társbírája is volt. Az 1808:4. tc. a bandériumok megvizsgálására kiküldött bizottság elnökévé is őt nevezte ki. Itt jegyezzük meg, hogy a vezetéknevek helyesírását a pontosabb azonosítás végett korhűen alkalmazza a dolgozat, a keresztnéveket viszont a mai helyesírásnak megfelelően.

⁶VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: Az utolsó nemesi felkelés Székesfehérváron és Fejér vármegyében, in Veress D. Csaba (szerk.): *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség*, Veszprém, 1992, /Veszprémi Múzeumi Konferenciák 2/ p. 30.

⁷FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. március 6. 180, 181.

vagyona alapján csak gyalogosként szolgálhatott. Ezen az arányon mindenképpen változtatni kellett.

A fejér megyei felkelő nemes sereget öt szakaszba osztották. Három lovasra és két gyalogosra. Ebből az elsőbe tartoztak azok a lovasok, akiknek 2-3000 forint volt az éves bevételük. Ők a felszerelésüket a maguk költségén szerezték be. A második szakaszban lévő nemesek 1-2000 forint jövedelemmel bírtak, ők gyalog tartoztak felkelni. Saját költségükön azonban lovon is hadba szállhattak, ez esetben a lóporciót a felkelési pénztárból kapták. A harmadik szakaszba azok tartoztak, akik vagyonuk alapján csak gyalogosan kelhettek fel, de mindenképpen lovon szerettek volna. Ők a fegyvert, a havi zsoldot és a lóporciót a király raktáraiból, az egyéb felszereléseket pedig a felkelési pénztártól kapták. A negyedik szakaszba a saját költségükön hadba vonuló gyalogosok, az ötödikbe a pénztár költségén felkelő gyalogosok tartoztak.¹

2. táblázat. A fejér megyei inszurgensek eloszlása az első szemle után a megyei közgyűlési jegyzőkönyv alapján

	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	Összesen
Lovasság	78	14	235	—	—	327
Gyalogság	—	—	—	29	281	300

Majd a közgyűlés kinevezte a főtisztakat is. A lovasság parancsnoka az alapi Salamon Mihály, Mária Terézia katonai rendjének kiskeresztes vitéze lett. A lovas kapitányok Nagy Ignác, Maceovits György, Brunswick Ferenc és Mészöly Gábor lettek. A főhadnagyok Salamon András, Fiáth János, Rosty János és Kis Sándor, az alhadnagyok tabajdi Simontsits József, Millaschin Márk, Szluha Sándor és Eklér Mihály voltak. A gyalogság kapitánya Pri-bék József testőrkapitány lett.² Egyes szerzőknél eltér a tisztikar névsora, ennek az az oka, hogy időnként megváltozott az állomány, egyeseket előléptettek stb. Ez a névsor a megyei jegyzőkönyvben található, március 29-ről. A májusban megtartott szemle névsorával kezdődik a parancskönyv, ahol Salamon András másodkapitány, Simontsits József pedig főhadnagy.³

A lovasság alapegysége a század, régi magyar szóhasználattal svadrony, latinul escadron volt. Két század tett ki egy divíziót, azaz hadosztályt és három divízió tett ki egy

¹FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. március 29 (jelzetlen).

²FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. március 29 (jelzetlen).

³FML, Fejér Vármegye Insurrectiós bizottságának iratai, parancskönyv.

lovasezredet. Egy ezred 1099 főből állt. A gyalogság alapegysége is a század volt, hat század egy 1216 fős zászlóaljat alkotott.¹

Elrendelték továbbá, hogy az egy századon felüli gyalogosokból lovasok legyenek, mert a lovasok nem tettek ki egy divíziót. Egy gyalogszázad tagjai: 1 kapitány, 1 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 strázsamester, 12 káplár, 12 szabados, 2 dobos, 1 ács, 168 közvitéz, összesen 201 fő.²

Egy lovasszázad összesen 178 főből állt. Ez 2 századost, 2 főhadnagyot, 2 alhadnagyot, 2 strázsamestert, 18 káplárt, 1 trombitást, 1 kovácsot és 150 közvitézt jelentett.³

A lovasok országos egyenruhája világoskék volt, világosabb kék zsinórral, sárga gombokkal és kerületenként változó színű csákokkal. A dunántúliaknak, így a fejér megyeieknek is vörös, a Dunán inneni kerület csapatainak fekete, a tiszántúliaknak zöld, a Tiszán inneni felkelőknek kék csákójuk volt. A gyalogosok ruhái is kék színben pompáztak, a hajtókáik színe a csákoknak megfelelően változott.⁴

Március 29-én kinevezték az állandó insurrectiós bizottságot, amely a felkelés ideje alatt ellátta a szervező munkát. Tagjai Ürményi Miksa első alispán, Szegedy Pál nagyprépost, gróf Schmideg Tamás, Luzsénszky József generális, szolgálgyházi Marits Tamás, Végh Ignác, Zlinszky Ignác és Eklér Mihály táblabírók, Marich Dávid másodalispán, Kazay János főjegyző, Zlinszky Imre, Jankovits József és Pázmándy Károly főszolgabírók, Magyary Péter főadóvevő voltak.⁵ E bizottság és a szemlebizottság között meglehetősen nagy volt a személyi átfedés.

2. A fejér megyei felkelők zászlója

Annak ellenére, hogy az 1808:2. törvénycikk tág teret engedett a királynak a felkelést illetően, csak nyilvánvaló betörés és veszedelem esetére lehetett nemesi felkelést hirdetni. A király április 10-én utasította József nádort a felkelés összehívására.

„Ő felségének kegyelmes koronás Fejedelmünknek Alttöttingenben, Ausztriában e folyó esztendei áprilisi 10-én 3719 szám alatt Ő Felségének saját aláírása alatt költ kegyelmes parancsolatja, mellyben [...] nagy szívbéli fájdalommal kellett Ő Felségének észrevenni a dolgok fekvéseinek már odalett jutását, hogy a Monarchiának bátorsága és méltósága, melly leginkább abban áll, hogy annak senki törvényt

¹R. KISS: *op. cit.* 1. köt., p. 46-47.

²loc. cit. p. 48.

³loc. cit. p. 47.

⁴loc. cit. p. 38.

⁵FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. március 29 (jelzetlen).

nem szabjon, nem másképp hanem csak háború útján tarthatik fent. [...] azért Ő Felsége a magyarokat [...] a Királynak Házának Ő és ősi alkotmányok védelmezése végett fegyverre szollítani, és a fegyverre kelést az 1808-ik esztendei 2-ik articulus szerént kihirdetni kegyelmessen méltóztatik.”¹

Az osztrákok három fronton támadtak, de a szükséges előkészületeket nem tették meg, így a támadókból hamarosan védekezők lettek, és nem tudtak ellenállni Napóleon hadainak. Ebben a válságos időszakban, április 23-án hívták fegyverbe a nemeseket.

Május 1-jén felolvasták a közgyűlés előtt József nádor április 27-én, 1017. szám alatt kelt parancsát, mely szerint a sorozást és a második szemlét május 15-ig fejezzék be, hogy a további utasításokat megkaphassák. A megyei jegyzőkönyvben a levél felolvasása után hozzáfűzték, hogy:

„A levél érkezése előtt olyan rendelkezések tétettek, hogy mind a lovas, mind a gyalog tisztek folyó hó első napjára, a közlovasok f. h. 4-ére a gyalogok pedig ugyanezen hó 6-ára Fejérváron megjelenjenek, és mivel az most itt jelenlévő Brigadéros Generalis Andrásy úr azt mondotta, hogy ezen megyebeli felkelő katonaság lustráját ez hónap 13-án fogja tartani, reméljük hogy addig seregeinket minden készülétekkel úgy elfogjuk készíteni, hogy mindjárt a lustra után a concentratio linea felé lehet őket indítani [...]”²

A második szemle megtartása után a csapatoknak azonnal a Győr és Keszthely közötti koncentrációs helyekre kellett indulniuk, tehát – annak ellenére, hogy a törvények előírták – idejük sem volt a két hetes fegyvergyakorlásra. A fegyvereket és a ruhákat a második mustra alkalmával kellett kiosztani. A Dunán innen és túl lévő megyék a budai fegyvertárból kapták a fegyvereket. A gyalogos puskák egyharmada könnyű, kétharmada nehézfegyver volt, de utóbbiakat lassanként könnyebbekre visszacserélték.³

A legtöbb vármegye nem tudott önálló ezredet vagy zászlóaljot kiállítani, így a nádor által készített beosztás alapján több megyét összevontak. A csapatokat arról a megyéről nevezték el, amely a legtöbb katonát adta. Így kerültek össze május 18-án a fejér és veszprém megyei lovasok, s alkották a veszprémi lovasezredet. A kapitány gróf Zichy Ferenc volt, a főhadnagy pedig Salamon Mihály.

A fejér megyei gyalogságot a tolna megyeiekkel vonták össze, és így jött létre a fejér megyei 10. gyalogzászlóalj. A kapitány Pribék József volt. Ebből a későbbiekben konfliktus is adódott. Júliusban Pribék kapitány levelet írt Komáromból a megyei insurrectiós bizottságnak, hogy a tolna megyei Benyovszky Károly kapitánnyal a rangelsőségen nem értettek egyet. Benyovszky arra hivatkozott, hogy őt korábban nevezték ki, tehát ő a rangidős kapitány. Iga-

¹FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. május 8. 471.

²FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. május 1. 467.

³FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. május 8. 471.

zságot végül a nádor szolgáltatott, s amiatt, hogy a zászlóaljban sokkal több volt a fejér megyei gyalogos, mint a tolnai, Pribék lett a rangidős kapitány.¹

A nemesség erején felül teljesített, s a törvényes kötelességen felül rengeteg lovast és gyalogost állított ki. Így a felkelés végső mérlege 17 266 lovas és 20 361 gyalogos, bár ezek a számok valószínűleg pontatlanok a később részletezett okok miatt. Ezeket 18 lovas ezredbe és 19 gyalogzászlóaljba osztották szét. A függelékben található táblázat R. Kiss István adatai alapján azt mutatja, hogy megyénként mekkora haderőt sikerült összeverbuválni.² A két fő csoport a gyalogság és lovasság, ezeken belül a törvényben meghatározott csoportok szerepelnek. A táblázatban az értékek csupán tájékoztató jellegűek, az adatok nem pontosak, a végösszegek között eltérés mutatkozik. A korabeli forrásokon is megfigyelhetőek az elszámolások, az elírások, így teljesen pontos információk nem állnak rendelkezésünkre. A hibahatár csupán 1-2 %, tehát a felkelő sereg nagyságának bemutatására mindenképpen alkalmas.

2. A győri csata

Napóleon magyarországi hadjáratáról mindenkinek elsősorban a győri (kismegyeri) csata jut eszébe. Pedig az ütközet hír(hedtség)e koránt sem állt összhangban jelentőségével. Ugyanis a győri csata csupán epizód jellegű, egyáltalán nem volt döntő fordulat a háború kimenetelében. Ezt mutatja a veszteséglista is. Ódor Imre szerint a köztudattal ellentétben ki kell emelnünk, hogy a felek majdnem egyenlő arányban álltak egymással szemben. Nem volt ott a csatában az összes felkelő ezred, sokuk még csak úton volt. Így 40 000 francia katona 22 ezer felkelővel és 19 ezer sorkatonával ütközött meg. Ebből a monarchia részéről 791 felkelő veszett oda³, a sorhad Ódor szerint 6235 embert, R. Kiss szerint 5235-öt vesztett. R. Kiss adatai részletesebbek, ezért az övét tekintjük irányadónak. A franciáknál 2500 ember esett el. Látható tehát, hogy ez nem kapitális veszteség, ami a háborút eldöntötte volna. Most pedig tekintsük át a hadi cselekményeket!

A csata előzményeire jó megvilágítást ad József nádor naplójából egy kis részlet:

„reggel: Nugent⁴ tehetetlen, kapkod. Diszpozíciók még nincsenek.

8 óra: János főherceg véleménye, hogy legjobb a terepen felállítani a csapatokat

9. óra: A sereg elrendezése befejeződött. Döntés: állásban várják be az ellenséget

¹FML, Fejér Vármegye Insurrectiós bizottságának iratai, lad. 6., jegyzőkönyv (továbbiakban I. B. jkv.), július 22. 1062.

²R. Kiss: *op. cit.* 1. köt., p. 42-43.

³7 tiszt elesett, 19 megsebesült, őrmesternél 765 alacsonyabb rangú katona esett el, sebesült meg vagy tűnt el.

⁴Laval Nugent von Westmeath (1777-1862).

12. óra: A franciák lovasságot indítanak a győri állás fedezetlen balszárnya ellen, pontosan ott, ahol az inszurgens lovasságot felállították.”¹

Mint látható, az ellenség ott támadta meg a sereget, ahol a felkelők voltak, a balszárnyon. Ennek a biztosítása elmaradt, a jobbszárny alig avatkozott be a harcokba. A felkelők így kilátástalan helyzetbe kerültek.

A veszprémi lovasezredet, melyben ott voltak a fejér megyei lovasok is, az Ott-huszárokkal együtt a balszárny második harcvonalába osztották be. A bátor felkelők erősen betörték az ellenséges sorok közé, de túlerővel és kemény ellenállással találták magukat szembe, ezért kénytelenek voltak visszavonulni. Ezt az Ott-huszárok fedezték, így az ezrednek volt ideje a sorait rendezni és újra felvenni az alakzatot. Ezután még kisebb rohamokat intéztek a csapatok. A csata nehézségét az okozta, hogy a Medárd-napi esőzések miatt megáradt a Pándzsa-patak s ez a lovasságot lelassította. A francia tüzérségnek így könnyű célpontot szolgáltatottak és elkezdték löni őket. Ekkor fújt visszavonulót a János főherceg s a csapatok Komárom irányába hátráltak. A veszprémi ezred vesztesége: 22 fő meghalt, 64 megsebesült vagy fogságba esett. A visszavonulás után az ezredet Bőnybe küldték, ahol 8 ágyút kellett őrizniük, s az ellenség közelében kellett éjszakázniuk, miközben már az egész sereg Ácson volt. Éjjel 2-kor indult útnak az ezred és egy karcolás nélkül, sikeresen leszállították az ágyúkat Komáromba.

A vereség egyértelmű oka a szervezetlenség, a rossz hadvezetés és az elégtelen felszerelés volt. Ilyen körülmények között a siker lehetetlen egy olyan korszerű és tapasztalt sereg ellen, mint amilyen a francia volt. Hogy János főherceg a hibáit elkendőzze, az inszurgenseket tette felelőssé. Gyávának és képzetlennek nevezte a felkelőket:

„A fölkelő zászlóalj az első ágyulövésnél megszaladtak és semmisen állíthatta meg őket. Figyelmeztetés, erőszak, minden hiábavaló volt. Mivel láttam, hogy inkább rendetlenséget okoztak, hagytam őket menni [...] Mindnyájunknak fáj, hogy annyi derék embert elvesztettünk azért, mert a fölkelők elhagytak s nekünk az ő visszavonulásukat kellett fődöznünk. [...] Véleményem szerint e csapatra nem sokat lehet számítani. Lovasságuk nem ura a lovának, a legszükségesebb mozdulatokra sincs beoktatva, a tiszték egész törzstisztekig épen olyan tudatlanok, de ezt a csapatot még lehet használni. Azonban a gyalogság valamennyi között a legrosszabb. A közemberek – közöttük sok nemes ember – az ekétől jönnek és semmit sem tudnak. [...]”²

¹ÓDOR: *op. cit.* p. 38.

²VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: A magyar nemesi felkelés utolsó katonai erőpróbája, in Bobory Zoltán (szerk.): *Fidelitate Mariae. Előadások 1994-1999*, Székesfehérvár, 2000a, Szent István Művelődési Ház, p. 121.

Sajnos ez a politikai magatartás vezetett oda, hogy a költő, Petőfi Sándor is – A nép nevében című versében – csak győri futásként emlegette ezt a napot. Az insurrectiót elsősorban a tagjai és Kisfaludy Sándor védték.

Kisfaludy volt a felkelés krónikása, felajánlotta irodalmi szolgálatait a nádornak, aki örömmel elfogadta. De nem csak tollal, hanem karddal is védte az országot, Zala megyében ezredesi rangig jutott. 1810. április 2-án kapta a megbízást a nádortól, hogy írja meg a felkelés hiteles történetét. Ezredek, osztályok iratai és Beckers nádori hadsegédnek az adatgyűjtésmunkái szolgáltak alapul. Mindent, ami később bárkit is kompromittálhatott volna, ki kellett hagynia a műből. A nádor megkérte – demonstrálva hatalmas szerénységét – hogy ne írja bele az ő dicséretét, de Kisfaludy nem bírta megállni, a sorok között elrejtve azért mégiscsak méltatta. A munka lassan haladt, 1811. július 16-án küldte el Kisfaludy az utolsó részt. A munka a következő címet viseli: „Geschichte der Insurrection des aldes von Ungarn im Jahre 1809 und 1810”. De Bécsben nem fogadták kitörő örömmel ezt a hatalmas művet, a titkos kabinet irattárába helyezték. Kisfaludy tanulmánya először 1931-ben jelent meg nyomtatásban, és akkor is csak németül.¹

3. A szabados lovasság

1809. július 13-án a fejér megyei közgyűlés utasítást kapott, hogy bizonyos számú lovas sereget állítsanak ki. Ezeket tetszés szerint nevezhették felkelőknek vagy szabad seregnek, de a lényeg, hogy mindenképpen kiállítsák őket és osszák fel divíziókra. Nemesek és nemtelenek egyaránt tagjai lehettek. Előírták a ruházatukat is: kék nadrág és vászon ing, csizma, csákó, fehér köpeny és lovaglós nadrág. A közgyűlés 200 főben határozta meg a kiállítandó sereg nagyságát. A lovak beszerzésére Zlinszky Ignác táblabíró, a fegyverek, a szerszámok és a ruhák megvételére pedig Végh Ignác táblabíró utasították.²

Két nappal később Végh Ignác jelentette az insurrectiós bizottságnak, hogy a szükséges kardok, pisztolyok, nyergek megszerezhetetlenek, a csákókat, a tarsolyokat és a kardszíjakat is csak aránytalan nagy áron lehetett volna megvenni, ezért a katonai komisszióhoz fordult segítségért.³ Ismét két nap elteltével jelentette a derék táblabíró, hogy a megyebéli szíjgyártók és lakatosok nem tudnak a vármegyének gyártani, mert már az óbudai komisszió számára vállaltak munkát. Így veszélybe került a szabados sereg felállítása. De mivel a kiállítás királyi

¹VIZI: *op. cit.* 2000a, p. 124., KISFALUDY: *op. cit.* p. 59-60.

²FML, N. K. jkv., 33. köt., 1809. július 13. 679, I. B. jkv., július 13. 1039.

³FML, I. B. jkv., július 15. 1043.

parancs volt, a bizottság leszögezte, hogy a szíjgyártókat és a lakatosokat a munka elvégzésére, ha kell, erőszakkal vegyék rá.¹

Július 22-én Zlinszky Ignác lovakért ment Tolnába, ahol 17 ló megvásárlására 5275 forintot kért a megyei főadóvevőtől, mely összeget ki is fizették.² Az alispán is igyekezett segíteni a szabadosok felállításában, s tudomására jutott, hogy a lovasberényi zsidóktól 292 forintos áron lehetne jó lovakat venni.³ A lovak beszerzése gyorsan ment, augusztus elejére már az volt a probléma, hogy nem állt rendelkezésre elég istálló legény, aki a lovakat gondozhatta volna.⁴ A ruhák elkészítésére Weidenfeld marsall⁵ tett nagylelkű ajánlatot. Szabott, de varratlan anyagot küldött a megyének, ezek elkészítésére a közgyűlés intézkedéseket tett.

A sereg felállítását egyedül a nyeregfák hiánya hátráltatta. A városra 100, a sármelléki járásra 120, a csákvári járásra 115 és a bicskei járásra 115 nyereg elkészítését rótták ki. A szíjgyártóknak illendő áron kellett árulniuk ezeket. Végh Ignác talált egy Salamon nevű zsidót, aki 300 nyeregfát eladott volna 8 forintos áron, de a megye erre az ajánlatra már nem tartott igényt.⁶

Szeptember 19-re, valószínűleg a Helytartó Tanács sürgetésének hatására is, már 350 embert és 342 lovat sikerült a szabados seregbe összeszedni.⁷ Két nappal később kinevezték a szabados tiszteket. Annak ellenére, hogy a sereg élére, a strázsamesteri posztra Salamon Mihály Maceovits Györgyöt ajánlotta, a már korábban kiválasztott Schmideg Pál gróf kapta meg ezt a tisztséget. Az első kapitányok Kolosváry Antal, Kutas József és Kozláth Ignác lettek, míg második kapitány Hollner Alajos és Rosovits Farkas lett. Főhadnagyi rangot Poltzer Mátyás, Khor Ferenc és Hollner Ferenc kapott. Az alhadnagyként Salamon Ignác, Mihalko Antal, Vagner Antal, Róth György és Noszlopi Zsigmond voltak.⁸

A főváros által felállított katonák 50 forint előleget kaptak, míg a fejér megyeiek csak 20-at, ám a vármegye felhívta a figyelmet arra, hogy a főváros sem ruhát, sem sapkát nem ad, így azt az 50 forintból kellett megvenni. Ezzel szemben viszont az megyebéliek a 20 forinton felül kapták ezeket a felszereléseket.⁹

¹FML, I. B. jkv., július 19. 1050.

²FML, I. B. jkv., július 22. 1055.

³FML, I. B. jkv., július 22. 1061.

⁴FML, I. B. jkv., július 24. 1075, augusztus 5. 1097.

⁵Karl Philipp Freiherr von Weidenfeld (1741-1811).

⁶FML, I. B. jkv., augusztus 14. 1127.

⁷FML, I. B. jkv., szeptember 19. 1268.

⁸VIZI: *op. cit.* 1992, p. 35, FML, I. B. jkv., szeptember 9. 1241, szeptember 21. 1290.

⁹FML, I. B. jkv., szeptember 12. 1260.

Látható, hogy a szabados lovasság felállítása mekkora erőfeszítésébe került a megyének. De nem sokkal a sereg kiállítása után a két hadakozó birodalom meg is kötötte a békét, így az önkéntesek nem estek át a tűzkeresztségen, nem vettek részt egy ütközetben sem.

4. A móri rekvizíció története

A főbb hadi események elkerülték Fehérvárt és a megyét is, de mégis volt egy érdekes találkozás a francia csapatokkal. A győri csata után néhány nappal, június 22-én egy hadi jelentés szerint az ellenséges csapatok már Fehérvár körül mozgolódtak. A Veszprémből érkezett bővebb tudósítások szerint 50 francia dragonyos¹ tűnt fel, akik Zirc felé indultak. A megye a hír hallatán szolgabírókat küldött Várpalotára, Zircre, Kisbérre és Tatára, hogy figyeljék az ellenség mozgását.²

Június 29-én Fiáth József szolgabíró jelentette, hogy délután fél egykor ez az 50 dragonyos Mórara érkezett, és 10 000 porció szénát, zabot, húst, kenyeret és bort rekviráltak³. Két tiszt volt velük, ők báró Lusitzky Antalnál ebédeltek, s közölték vele, hogy hamarosan 3 divízió fog Mórara bevonulni.⁴ Ehhez képest, Marich Dávid és Végh Ignác jelentése szerint, július 2-án már semmi nyomuk sem volt a francia csapatoknak.⁵

Ezután kuszálódtak össze a szálak. A magyar csapatok – ellenség nem lévén – erővel elvették a rekvirált termékeket, 30 ökörrel együtt. Nagy József alispánt és komisszáriust Zármolyra vitték, s annak ellenére, hogy igazolta magát, egy Burgau nevű hadnagy őt huncutnak és akasztófára valónak nevezte, amiért az ellenségnek élelmet vitetett. A megye arra hivatkozott, hogy a főhercegség által adott titkos instrukció szerint is végre kellett volna hajtani a rekvizíciót, mert nem volt alkalmas sereg, aki az ellenségnek ellenállhatott volna. A General Commando⁶ rendelete szerint is a csekély bicskei sereg csak megfigyelésre volt alkalmas. A megye a mocskolódás ügyében elégtételért a nádorhoz, a főhadparancsnoksághoz és a főispánhoz fordult.⁷

Július 21-én a bizottság előtt „nagy szívbeli fájdalommal és szomorúsággal” felolvasták a nádor levelét, melyben a megyét vétkesnek találták. Eszerint rekvizíciót csak akkor szabad teljesíteni, ha a megye területére nagyobb seregek törnének be. Portyázó seregeknek nem szabad élelmet adni, különösképpen úgy, hogy Bicskén császári katonaság volt, melyet in-

¹Karabéllyal, vagy rövid szuronyos puskával felfegyverzett lovas.

²FML, I. B. jkv., június 24. 961.

³Követeltek.

⁴FML, I. B. jkv., június 29. 981.

⁵FML, I. B. jkv., július 2. 995.

⁶Cs. kir. magyarországi főhadparancsnokság.

⁷FML, I. B. jkv., július 2. 996.

formálni kellett volna az ellenség létszámáról, s így elfoghatták vagy elkergethették volna a franciákat. A megyét a helytelen eljárása miatt feddésében részesítették és óva intették a hasonló esetektől. Burgau hadnagyot is szintén megfeddték a mocskolódás miatt, és a megye iránti tisztos illendőségre utasították.¹

Az ügyben a következő fordulat az volt, hogy augusztus 2-án Fiáth József szolgabíró jelentette, a móri incidenskor ő levelet írt a bicskei katonaság parancsnokának, és azt el is küldte. Ezzel szemben viszont a katonaság azt állította, hogy ők semmiféle levelet nem kaptak. A történetek kivizsgálására Vicenty Ferenc szolgabíró kiküldték, aki nem sokkal későbbi jelentésében tudatta, hogy Fiáth József valóban elküldte az üzenetet egy lichtensteini huszár regimentbeli közlegénnyel. Így a megyét nem lehetett volna felelőssé tenni, mivel az szabályszerűen járt el, ezért tisztelettel kérték a nádort, hogy az igazságtalan ítéletet változtassa meg.²

5. A csalók és a hősök

Örök törvényszerűség, hogy ha van valamilyen kötelesség, akkor mindig vannak olyanok is, akik ez alól próbálnak kibújni. Ez az insurrectióval sem volt másképp. A jegyzőkönyvekben rendre találunk olyan bejegyzéseket, amikor szökevények elfogásáról vagy csalók leleplezéséről tudósítanak. Most nézzünk ezek közül néhány érdekesebb példát.

Július 17-én Eklér Mihály táblabíró Salamon Mihály ezredes nevében jelentette, hogy a Keresztesen lakó ifjabb Horváth Mihály maga helyett 70 forintért cserébe egy szabó legényt küldött a seregbe. Megállapították, hogy Horváth Mihályt a törvény kötelezte a személyes felkelésre és ez alól nem is lehetett felszabadítani. Ezért utasították, hogy az ezredbe tüstént térjen vissza, különben dezertőr módjára, vasra vereten fogják oda visszavinni.³Szintén a Keresztesen lakó Kósa József is ezt a csalárdságot követte el, ő meg odahaza „lappangott”. Az előbbi utasítások rá is vonatkoztak.⁴

A szerencsétlen győri ütközet után Balla János mézárosnak adta ki magát, hogy szabadon és feltűnés nélkül tudjon mozogni. Elrendelték az elfogását és az ezredhez visszaküldték.⁵

Nemes Mohoss Mátyás álszent módon nyavalyatörést színlelt, s Lethenyey Imre káplárnak még pénzt is ígért, ha a csalásban segít neki. A pénzből egy részt ki is fizetett. Miután pedig Mohoss hazatért, egy asszonyt annyira megvert, hogy életben maradása is kétségessé

¹FML, I. B. jkv., július 21. 1054.

²FML, I. B. jkv., augusztus 2. 1086, augusztus 14. 1126.

³FML, I. B. jkv., július 17. 1044.

⁴FML, I. B. jkv., július 17. 1045.

⁵FML, I. B. jkv., július 18. 1047.

vált. Elfogatását elrendelték, s ez 6 nap alatt meg is történt, vasra verve vitték vissza az ezredbe.¹

A vármegyéknek rendszeres feladatot jelentett az elszökösök elfogása. Ellenük a felkelés fegyelmi törvénye, az 1808:11. törvénycikk szerint jártak el, aminek ismertetésére területi okok miatt nem térünk ki.

Ezekből az esetekből azonban nem szabad általános következtetést levonni, mert a renitenssekkel szemben vannak pozitív példák is, olyanokról, akik a hősiesség és bátorság csatamezején helytálltak. Horvát István három évvel a felkelés után írt egy összefoglalót a háború során tett dicső tettekről.² Nézzünk ezek közül is néhányat.

Gróf Eszterházy János a pozsonyi lovas regimentnek kapitánya, seregével együtt báró Meskó generális szakaszánál szolgált, amikor 1809. június 18-án Kiscell felé visszavonulásra kényszerültek. A közelben lévő ellenség több száz lovas granatéroszt és 800 gyalogos katonát összpontosított. Regimentjének egy osztályával ezeket megtámadta a kapitány és a lovas granatérosoknak nagy részét szétkergette, a gyalogságból pedig igen sokat elfogott. E győzelem által az előseregnek négy ágyúja is biztonságba került. Gróf Eszterházy János e bajnok tetteért a Maria Terézia Rend keresztjét elnyerte.³

Fekete József pest megyei lovas június 14-én a csatában észrevette Jeszenszky főhadnagyot, hogy francia fogságba esett. Két közvitézzel együtt bevágott a franciák közé és a főhadnagyot kimentette. Szintén e napon Teleky kapitány leesett a lováról, de Fekete megfogta a lovat és a kapitányt visszasegítette rá.⁴

Báró Prónay Lajos pesti lovas főhadnagy június 12-én önszántából egyik osztályával a Takácsi és Borsosgyőr felől nyomuló ellenséget kétszer is visszaűzte, hogy a serege időt nyerjen a pápai töltésen való átkelésre. A győri csatában, amikor a balszárny összeomlott, az ellenséget megtámadta és fedezte a felkelőket, amíg rendezték soraikat. Ezzel megakadályozta a főszereg kettévágását.⁵

1809. július 9-én Gróf Zichy Ferenc veszprémi ezredes jelentette, hogy különböző harcokban 200 embert veszítettek, ezért új lovasokat kért. Ekkora szám egyik ezred történetében sem szerepel, a kitüntetett és megjutalmazott hősök között is ez az ezred volt első helyen.⁶ Látszik tehát, hogy a veszprémi és fejér megyei századok az élen jártak a vitézségben.

¹FML, I. B. jkv., augusztus 25. 1175., augusztus 31. 1204.

²HORVÁT ISTVÁN: *A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és dicső tettei az 1809-dik esztendői háborúban. Németből magyarázta*, Pest, 1812, Trattner.

³loc. cit. p. 43-44.

⁴loc. cit. p. 60.

⁵loc. cit. p. 57.

⁶R. KISS: *op. cit.* 2. köt., p.130-131.

6. A felkelés feloszlátása

A Habsburgok és franciák a hosszas háborúskodást a Schönbrunnban, október 14-én aláírt békével zárták le. A béke hírére a felkelők szerettek volna hazatérni, ám ezt I. Ferenc még József nádor kifejezett kérésére sem engedélyezte. Emiatt a felkelők tömegesen kezdtek megszökni.

November 3-án az insurrectio főhadiszállását áthelyezték Székesfehérvárra, hogy ott tartsák meg a felkelést lezáró nagyszabású hadiszemlét. November 7-16. között nagyjából 15 000 inszurgens gyűlt össze a város körül a környező települések mellett. A három napos szemle 17-én vette kezdetét. Ez a rengeteg felkelő irtózatot terhelte a megyére, elszállásolni és élelmezni kellett őket. Pedig a köznépnél igen nehéz sorsa volt, egy hónappal korábban a megyének enyhítenie kellett a szállítványozási terheken, mert az őszi földművelésben szembeszökő hátrány keletkezett, és élelembéli szűkösség is fenyegetett.¹

A szemle megtekintésére az uralkodó Tata, Kisbér, Kőrakás, Zámoly útvonalon érkezett Székesfehérvárra. A szemle első napján a tiszamelléki kerületek lovassága vonult fel, hadgyakorlatot is tartottak. A második napon a veszprémi gyalogászlóalj tartott tüzérségi bemutatót, a harmadik napon pedig a dunamelléki kerületek ezredei mutatták meg magukat. Végül a felállított szabados csapat vonult végig Ófelseje előtt.²

A szemle – a kedvezőtlen időjárás ellenére – fényesen sikerült. Ezt József nádor szavai tükrözik leginkább:

„Nyugodtan térek vissza, mert mindegyik csapatnál azt találtam, amit reméltem és amit jogom is volt várni, – engedelmességet, pontosságot, rendet és fegyelmezettséget. Meg vagyok győződve, hogy ugyanezt tanúsítanak a csapatok a harcmezőn is, miként ezt minden csapat teljesítené, amelyet forró hazaszeretet és kötelességtudás lelkesítenek... Elismerem a tábornok törzs- és főtisztek búzgalját s meghagyom, hogy köszönetem és megelégedésem a felkelés tisztjeivel és legénységével közöltessenek.”³

A nádor ezután még rövid ideig a városban tartózkodott, és építészeti tanácsot is adott. Javaslataira a Budai kapuval szembeni két házat a város lebontatta, s helyette sokkal tágasabb kaput épített, melyet azután Nádor kapunak, az utcát pedig Nádor utcának neveztek el. A látogatást megörökítő – eredetileg latin nyelvű – emléktábla ma is megtalálható a karmelita templom Kossuth utcai falán, és alatta az utókor által 1935-ben elhelyezett magyar nyelvű emléktábla is látható.⁴

¹FML, I. B. jkv. szeptember 29. 1320.

²VIZI: *op. cit.* 1992, p. 36-37, 2000b, p. 126.

³VIZI: *op. cit.* 2000a, p. 126.

⁴VIZI: *op. cit.* 1992, p. 38.

3. Emléktábla a székesfehérvári karmelita templom Kossuth utcai oldalában

November második felétől megkezdődött a felkelő csapatok hazavonulása, ezalatt a franciák is teljesen kivonultak az ország területéről. A hazatérés mégsem ment zökkenőmentesen. Priebék József kapitány levelében megírta, hogy a gyalogosok többsége mezítláb volt kénytelen menetelni, ezért sürgősen bakancsokat kért. A megye ezt példás gyorsasággal teljesítette. Ez a hiány a konkurrenciális pénztárnak volt felróható, erről nekik kellett volna gondoskodniuk.¹

A hazatérő csapatokat mindenütt ünnepelték, a megyék – köztük Fejér is – olyan intézkedéseket hoztak, amik alapján a felkelés továbbélését feltételezhetnénk. Ez azonban nem így történt. A résztvevők még maguk sem sejtették, hogy ennek a sok évszázados hadi intézménynek az utolsó képviselői voltak. A reformkori politikai és társadalmi környezetben a nemesi adómentesség fundamentumaként szolgáló *insurrectio* nem létezhetett tovább. 1810 elején, bár még senki sem tudta, a nemesi felkelés hosszú története örökre véget ért.

¹VIZI: *op. cit.* 1992, p. 38.

Zárszó

Áttekintettük tehát a nemesi felkelés fejlődéstörténetét. Nemcsak egy ősi hadi intézmény volt a magyar történelemben, hanem a rendi különbségek alapjául szolgált évszázadokon át. Végigkövettük, hogyan nyert egyre részletesebb szabályozást, s hogyan érte el tetőpontját 1809-re. Az akkori politikának kényelmesebb volt saját hibáit elkendőzni, s inkább a felkelés híret sárba tiporni. Ez hosszú évekig meghatározta a köztudatban élő felfogást. Meghajlunk R. Kiss István előtt, aki 1909-ben elsőként vállalkozott arra, hogy visszaszerezze az *insurrectio* megtépázott presztízst és megcáfolja a felkelés körüli téveszméket és félreértéseket. Ez a tanulmány, példaként tekintve a nagyszerű szerző munkásságára, az objektív történetírás jegyében egy kis mértékben hozzájárult a múlt megismeréséhez.

A dolgozat során deduktív kutatási módszert alkalmaztunk, kronologikusan megismerkedtünk a nemesi felkelést szabályozó törvényekkel, majd az utolsó felkelést, mint egyedi jelenséget elhelyeztük ebben az általános keretben. A fejér megyei levéltári források feldolgozása még korántsem teljes, így ez meghatározza a későbbi fő kutatási irányt.

Összegzésként elmondható, hogy az *insurrectio* már évszázadokkal megszűnése előtt is katonailag elavulttá vált, de a magyar szokásjog olyan erős és élni akaró eleme volt, hogy csak a polgári átalakulás tudta végleg elsöpörni. Nem a győri csata teljesítette be a felkelés sorsát, hanem a bécsi udvar. R. Kiss is megjegyezte, hogy a hálátlanság győzte meg ezt a nemzetet arról, hogy semmilyen áldozat sem elég az uralkodócsalád állandó jóakarátának és bizalmának megnyeréséhez. Ez a tapasztalat vezetett a '48-as eseményekhez.¹

¹R. KISS: *op. cit.* 1. köt., p. 295.

Irodalomjegyzék:

- ECKHART FERENC: *Magyar alkotmány-és jogtörténet*, Bp., 1946, Politzer Zsigmond és fia.
- HORVÁT ISTVÁN: *A magyar rendes katonaságnak és felkelő nemes seregnek néhány vitéz és ditső tettei az 1809-dik esztendei háborúban. Németből magyarázta.* Pest, 1812, Trattner.
- HORVÁTH LÁSZLÓ: Napóleon hadmérnökeinek magyarországi jelentései, in *Arrabona*, 39. köt., Győr, 2001, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, p. 435-468.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA: *Magyar történet*, 3. köt., Bp., 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- KISFALUDY SÁNDOR: *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*, Győr, 1931, Győregyházmegyei Alap Nyomdája.
- KOLOSVÁRI SÁNDOR – ÓVÁRI KELEMEN – MÁRKUS DEZSŐ: *Werbőczy István hármaskönyve*, Budapest, 1897, Franklin-Társulat, /Magyar Törvénytár 1000-1895/.
- MEZEY BARNA (szerk.): *Magyar jogtörténet*, 4. átdolgozott kiadás, Bp., 2007, Osiris.
- ÓDOR IMRE: A magyar nemesi felkelés utolsó csatája, in Honvári János (szerk.): *Győri Tanulmányok*, 7. köt., Győr, 1986, Győr Megyei Város Tanácsa, p. 37-46.
- PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): *Magyarország története 1526-1686*, 1. köt., 2. kiad., Bp., 1987, Akadémiai Kiadó.
- R[UGONFALVI] KISS ISTVÁN: *Az utolsó nemesi felkelés századik évfordulója emlékére*, 1-2. köt., Bp., 1909, Benkő Gyula Könyvkereskedése.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: Az utolsó nemesi felkelés Székesfehérváron és Fejér vármegyében, in Veress D. Csaba (szerk.) *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség*, Veszprém, 1992, /Veszprémi Múzeumi Konferenciák 2/, p. 29-43.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: A magyar nemesi felkelés utolsó katonai erőpróbája, in Bobory Zoltán (szerk.): *Fidelitate Mariae. Előadások 1994-1999*, Székesfehérvár, 2000a, Szent István Művelődési Ház, p. 119–128.
- VIZI LÁSZLÓ TAMÁS: A nemesi felkelés törvényi szabályozása a napóleoni háborúk idején, in Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*, Bp., 2000b, ELTE BTK, p. 5-18.

Felhasznált levéltári források:

Fejér Megyei Levéltár: Fejér vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 33. köt.

Fejér Megyei Levéltár: Fejér Vármegye Insurrectiós bizottságának iratai, lad. 6., jegyzőkönyv, parancskönyv, számadáskönyv, névsorok.

Függelék

A megyék által kiállított felkelők száma R. Kiss István adatai alapján

vármegye	Lovasság						Gyalogság			
	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	Összesen	1. osztály	2. osztály	3. osztály	Összesen
Abauj	39	13	19	126	10	207	26	575	-	601
Arad	48	-	-	-	152	200	27	118	-	145
Árva	-	-	-	-	61	61	10	133	-	143
Bács	48	-	20	65	224	357	7	198	-	205
Baranya	37	-	1	165	17	220	lovassághoz áttéve			-
Bars	32	-	2	-	300	334	40	269	-	309
Békés	11	-	-	76	89	176	lovassághoz áttéve			-
Bereg	7	1	10	-	75	93	7	403	-	410
Bihar	101	29	40	-	534	704	-	400	-	400
Borsod	37	5	3	-	150	195	39	1894	-	1933
Csanád	13	-	-	28	47	88	lovassághoz áttéve			-
Csongrád	10	-	4	123	138	275	lovassághoz áttéve			-
Esztergom	51	-	16	-	900	967	54	55	-	99
Fejér	67	13	19	126	10	419	43	196	-	239
Gömör és Kish.	1	1	6	124	150	282	104	571	202	877
Győr	40	3	29	228	52	352	8	458	-	466
Heves	74	-	2	450	-	526	63	1070	-	1132
Hont	32	10	21	-	150	213	135	290	-	425
Komárom	44	10	16	135	21	226	21	661	-	682
Krassó	17	1	-	25	56	97	lovassághoz áttéve			-
Liptó	1	3	8	-	50	62	7	187	-	194
Mármaros	-	-	-	-	183	183	2	1069	-	1071
Mosony	7	2	17	-	10	36	1	59	-	60
Nógrád	40	8	25	-	325	398	43	620	8	671
Nyitra	102	-	4	-	900	1006	295	532	-	827
Pest	218	12	14	321	491	1056	98	496	-	594
Pozsony	45	-	12	-	647	704	30	710	-	740
Sáros	35	-	5	-	145	185	112	87	-	199
Somogy	41	1	6	480	-	528	14	34	-	48
Sopron	42	-	15	317	-	374	8	435	-	461
Szabolcs	60	18	20	967	-	1065	lovassághoz áttéve			-
Szatmár	46	1	3	478	-	528	33	1333	-	1366
Szepes	59	-	5	-	145	185	50	106	-	156
Temes	68	-	-	29	104	201	lovassághoz áttéve			-
Tolna	54	-	13	109	-	176	36	124	-	160
Torna	5	-	-	-	25	30	7	204	-	211
Torontál	48	-	-	50	493	599	lovassághoz áttéve			-
Trencsén	26	2	6	-	300	335	52	399	-	451

Turócz	6	3	5	-	50	64	3	172	-	175
Ugocsa	2	-	-	23	2	27	9	166	-	175
Ung	8	2	6	-	75	91	12	250	-	262
Vas	77	-	204	599	-	880	60	1654	-	1714
Veszprém	43	14	21	558	44	680	3	1204	-	1207
Zala	53	4	27	816	-	900	4	1120	-	1124
Zemplén	30	17	16	465	-	528	76	736	-	812
Zólyom	17	-	2	42	64	125	4	110	-	114
kerületek:										
jász-kunság	287	-	-	-	-	287	gyalogost nem állítottak			-
hajdu városok	70	-	-	-	-	70	gyalogost nem állítottak			-
fiume	3	-	1	-	-	4	3	24	-	27
Összesen	2202	173	642	6925	7189	17299	1546	19122	210	20424